

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

ІДУ НА ВАС

Повість

Електронну версію твору подано за виданням:

Опільський Юліан.

О61 Золотий Лев: Повісті / Упоряд., авт. Післямови Р.Т. Гром'як. — К.: Дніпро, 1989. — 414 с. (Б-ка іст. прози).

ISBN 5-308-00312-2

Юліан Опільський — псевдонім західноукраїнського письменника Юрія Львовича Рудницького (1884–1937). Основна тематика його творчості — історична.

Перший історичний твір письменника «Іду на вас» надруковано в 1918 році. Автор звернувся в ньому до епохи Русі, і обрав сюжетом останній похід князя Святослава та його загибель.

У цьому виданні твір Ю. Опільського друкується за публікаціями, підготовленими самим письменником: «Іду на вас» — Л., 1928.

Текст подається за сучасним правописом із збереженням усіх лексичних, фразеологічних та характерних морфологічних особливостей мови письменника.

I ЗАКУП¹

Над бистротечним Дністром западав вечір. Кривавий блиск розливався по небу. Білі баранчики виглядали у червоному сяєві, наче клуби диму пожежі. На хвилях жовтавої води видніли також червоні відблиски, а чорна стіна пралісу, що вкривав правий берег ріки, окружала темною рамою краєвид. Берег сей був високий і стрімкий. Скалиста стіна спадала від лісу аж у воду та не давала проходу ні людині, ні звірові. Лівий, північний берег опадав зате терасами до ріки; тут показувалися у безмежжі лісів пліщини, поляни, борозди, а тут і там у вечірній воздух підіймалися дими.

Напроти стрімкої правобережної стіни стояло село. Щоправда, не дуже було його видко. Кожна хата стояла про себе, осторонь від других, окружена будинками, садом, невеличким полем — усе те неначе вправлене у спільну оправу лісу. Ціле село мало вид якоїсь первісної оселі у дикому краю.

Над самою водою, оддалік від інших прогалин, стояла хатина ще нижча і менша за інших. До половини впущена в землю та покрита острокінчастою кришею, визирала вона з-поміж корчів ліщини, немов якась шопчина або кошара для овець. Стіни, не вищі над чотири п'яді, видніли лиш спереду та з боків, ззаду доходив драницями критий дах аж до самої землі. На криші росли бивно трави та бур'ян, бо між драницями чимало-таки було глини та піску. На вершку був отвір, крізь який клубами добувався дим. Крім сього, нічого не свідчило про побут людей у сій хаті. Ані житниці², ані колесні, ні коша на стовпі не було, лиш на кілку біля дверей висів кінчастий варязький³ шолом.

У хаті горів посередині великий огонь та освічував блимаючим полум'ям темне, закопчене нутро. Пообтикані мохом, стіни світили пусткою. На сволоку висів у багатій оправі довгий та широкий, гранатами висаджуваний меч, з ручкою у виді пташиної голови. В куті стояло декілька горшків, мішок борошна та кілька колод дерева.

На берлозі з ведмежої шкіри з сідлом під головою лежав при

¹ *Закупом* звали на давній Україні-Русі невинного довжника, який ставав внаслідок невинності рабом вірителя.

Ізгоєм — викупленого раба або сироту. — *Авт.*

² *Житниця* — клуня, стодоля. — *Авт.*

³ *Варязький* — варягами звали в давній Русі скандинавських дружинників. — *Авт.*

огні немічний старець. На його жовтому лиці, на погаслих очах, на білому, мов молоко, волоссі поклала вже, видко, свою всемогучу руку смерть. Ось-ось і погасне сей маленький огоньок, що огріває ще старече серце. Відкриються вузькі, зів'ялі уста, а рука, що судорожно «копле гріб» по покривалу, протягнеться без сил...

Напроти старого розклався біля огню великий чорний пес та слідив блискучими очима за кожним рухом старця. Він неспокійно маяв хвостом та скавулів раз у раз стиха, оглядаючись на низенькі двері.

Аж ось зірвався та, побріхуючи весело, кинувся до дверей. Маленький скравок¹ червоного неба, що просвічував крізь двері, затемнився, а по хвилі увійшов у хату високий, стрункий молодець, у шкіряному кафтані та кинув перед огонь чвертку оленя.

— Здоров був, батьку, що з вами? — поспитав, цілуючи холодно, жовту та вихудлу руку старця. На устах батька показався, наче блідий проблизк зимового сонця, усміх.

— З богами, сину, приходиш, і бачу, що наділили ось тебе щастям на ловах, то і добре, бо тут за час твоїх ловів приходили вони, сі батьки з вираю², — знаєш? — сідали біля мене при вогні і казали: «Ходи до нас, у царство Сварога³, щоби засісти з нами на зеленій леваді та піснею і напитком поминати нашу земну славу». А коли я просив, щоби дозволили хоч заплатити довги, ціну нашої свободи, казали батьки:

«Ні, Мстислав молодий та дужчий за тебе, він стане славою племені нашого, а ти старий, лише завада йому. Ходи, ходи!» І тоді ослабло моє серце.

Мстислав сумно глянув на батька, та його вигляд не давав йому ніякої надії. Знав, що його потішати годі та що старенькому пора, лиш серце кривавилося, що так, покинений всіма, без долі та роду, без слуг та майна, вмирає отчич і дідич⁴ Залісецької волості.

Він мовчки погладив голову вірного Крука, а сей знов заскавулів жалібно, видко, розуміючи, що тут батько прощається з сином навіки.

Мстислав став заходитися біля вечері, поклав кусень прине-

¹ С к р а в о к — клаптик.

² В и р а й — той світ, призначений для померлих душ. У ньому жили померлі діди, мов на землі, на зеленій леваді, пишучи і співаючи. У вираї панувала вічна весна, світло, тепло, веселість. — *Авт.*

³ С в а р о г — бог сонця, те саме, що Х о р с - Д а ж б о г . Усі ті трое імен значать те саме, але, як здається, є у розумінні них деяка різниця. С в а р о г — се сонячне світло і тепло, Д а ж б о г — се родюча сила сонця, Х о р с — се блискача поява бога, що пробігає небосклін. — *Авт.*

⁴ О т ч и ч і д і д и ч — пан-володар з діда-прадіда. — *Авт.*

сеного м'яса на вигорнене вугілля та, добувши з торби пригорщу пташиних яєць, брався варити їх для батька у горшку. Та сей спинив сина.

— Остав, сину, вечерю! Уже мені не треба поживи для тіла. Коли маєш, то звари квасниць із медом, щоби було чим звогчити просохле горло. У мене є для тебе заповіт, який, може бути, вирятує наш рід з недолі. Здається, що вона уже тут...

— Вона?.. Що за вона? — поспитав Мстислав, оглядаючись.

— Смерть — Морана!¹ Гляди, як Крук їжить шерсть та скавувить. Він чує її...

Мороз перейшов по шкірі хлопця.

— Батьку! Що ви?.. Боги добрі, боги живі, духи світла та тепла, бороніть нас від тьми та смерті, проженіть мару та змору на гори-ліси!

Старий усміхнувся.

— Не бійся, сину! Не до тебе вона прийшла, а мені вона впо-ру, я вітаю її радо, а й тобі здійме вона з плечей тягар та поверне свободу, коли мене не стане...

— Тату, не кажіть так! Я сердечну кров свою їй віддав би.

— Е ні, гляди! Вона всміхається, видно, правдою є твої слова. Вона зажде! Що ж, маєш мед?

— Ах, правда! — зірвався хлопець. — Я маю мед, та ще який!

Побіг в кут, де лежали дрова, та відвалив їх набік. З-під полотнаї сорочки виступали випукло тугі молоді м'язи, а грубі колоди, мов тріски, вилітали з-під дужих рук. Опісля відчинив спускні двері, що вели у невеличкий льох під хатою. Він вліз туди, а за хвилинку вернувся з кам'яним дзбанком та отворив затичку. По кімнатці розплилися пахощі — аромат старого, ще прадідами сиченого меду. Мстислав палив його у дерев'яний кубок та подав батькові до уст.

Очі та черти старця оживилися під впливом напиту.

— Се від Калини? — спитав.

— Так! — відповів син, червоніючи. — Вона потайки від батька передала сей дзбанок для вас.

— Пізнаю! — прошептав старий. — Се наше родинне добро, се мед, що ситив наш прадід Яр-Тур. З того часу доховалося ще два дзбанки. Один мав стати на столі при твоєму весіллі, другий на моєму похороні. Та ось чоловік моторить, а боги правлять життям, мов човном по Руському морі. Одно заїде у Царгород, а друге пропаде на полудневих берегах. Отак і тут. Перше прийдеться хоронити, ніж вінчати... Волхви Перуна² у Києві благословили сей

¹ М о р а н а - м а р а — уособлення смерті, ночі, темряви. — Авт.

² В о л х в — жрець. П е р у н — бог грому, блискавки і бурі, а також

мед, і, видно, ласка богів є на ньому. Ось ми втратили майно, а так при моїй смерті не бракло і призначеного меду.

Старий замовк, лише від часу до часу попивав мед із кубка, а син догризав напівзвуглене м'ясо та заїдав його твердим ощипком. Останки одержав Крук, та чомусь-то нерадо брався до їди, раз у раз поглядаючи у кут. Між тим старий Воєслав оживився і, допивши мед, сказав:

— Пішли, Ладо¹, Калині усе добро; цвітку радості — весілля на весь вік, а ти, сину, заплати їй сторицею за сю послідню осолоду старечого життя.

— Вона ж моя невіста! — сказав син. — І я не забуду їй сього доброго діла ніколи.

— Твоя невіста? — здивувався батько. — А старий Рогдай?

— Рогдай не знає про се, а то, певно, не захотів би віддати дочки за закупа. Та я виплачу довг, а тоді візьму її!

— Закупа, закупа... — повторив Воєслав і задумався понуро, та відтак оживився нагло², і навіть усміх осяяв на хвилю його воскове лице.

— Слухай, сину! — сказав. — І затям собі добре мої слова. Рогдай не схоче тебе, а може бути навіть не пустить тебе у світ добувати добра. Він, певно, осадить тебе на якій новині господарювати, щоб ти там звікував весь вік. Але ти знай, що у Лади більша сила, чим у Перуна, а принада Купальної ночі³ сильніша, чим удар грецьких катафрактів⁴. Тому і ти не трать відваги, а якщо Калина не така вітрена, як звичайно жінки, то поборете обоє усе, а тоді більше буде людей у тебе на весіллі, чим у мене на похороні. А тепер слухай далі, що скажу, бо говорю ось до тебе востаннє...

Тут старий попив знову меду з кубка, а син підложив дров на огонь. Надворі було уже темно, лише десь далеко по хатах перебріхувалися собаки. Попід розлогі крислаті дерева ходила Дрімота та шумом листя у нічному леготі вела розговори з дністровою хвилею. Усе уклалося до покріпного сну, і лише голос сови-пугутьки, що раз у раз обзивався з дуплавого дуба, нагадував, що ось недалеко людина доживає свої послідні години.

— Нагадай собі, Мстиславе, коли-то князь наш Святослав,

війни. — Авт.

¹ Л а д а — богиня любові, уособлення любовного чару і принади. — Авт.

² Н а г л о — раптом.

³ К у п а л ь н а н і ч — ніч на Купала, коли сонячний круг та сила сонця найбільші. У сю ніч пускали на воду вінки для ворожіння будучини любовних пар та очищували товар і себе святим огнем. У сю ніч «змовлялися» зі собою хлопці й дівчата. — Авт.

⁴ К а т а ф р а к т и — панцирні візантійські їздці. — Авт.

найхоробріший із хоробрих, три роки тому збирався уперше іти у Болгарію. Тямиш се?

— О так! — відповів молодець, киваючи сумно головою. — Пішли тоді і ви, батьку, й оба брати...

— Ми пішли у Херсон, відки човнами мали їхати просто на Царгород. Та ось між херсонесцями найшовся хитрий-прехитрий грек на ймення Калокір, і він-то підмовив нашого князя іти у Болгарію, бо, мовляв, звідсіля легше буде іти на Царгород сушею. Та мав Калокір засісти на царгородському престолі як тисяцький¹ нашого князя. Ще з часів князя Ігоря тяжко було нашим гостям торгувати з греками, бо Ігоря греки побили і позмінювали старі, на богів та хрест запряжені, договори. Ось чому і князь та його дорадники-вояки послушали Калокіра, і зібрався великий похід. Усі дружинники князя, що ходили були на хозар та болгар над Волгою, чимало варягів та синів земських бояр з лучниками, копійниками та топірниками зїхалися над Дніпром, а коли з Прип'яті та Десни прийшли човни, всі стали ладитись у похід. Разом із військом приїхало також чимало купців, що думали під покровом князя обновити грецьку торгівлю на Русі. Між ними був і я, бо літа не позволяли мені вже ставати до оружно́ї розправи. Віз я у човнах мед, віск та дорогі смушки, що твої брати Радослав і Младан привезли з походу на в'ятичів. Усе те закупив у мене сам Калокір, видко, бажав собі з'єднати найзаможнішого боярина Червоноруської землі. Я мав усе те перевезти у Доростол, а він мав мені за мій крам заплатити двісті гривень.

— Двісті гривень! — аж крикнув молодець. — Та ж се маєток.

— Так! Завдяки Велесові² та ласці його росло тоді майно моє та діти мої з року на рік, і тому узяв я від Рогдая тридцять гривень у позику, щоби ще перед виправою купити для синів візантійські лати³ та шоломи у херсонеських купців. Я надіявся, бач, що, повернувши, без труда віддам довг та ще чимало гроша привезу до мів. Похід удався нам напрочуд гарно, хоча болгар і знали, що Святослав іде на них війною. Він послав, бач, їм послів, щоби сказали від нього: «Іду на вас, щоб взяти городи і села ваші під мою княжу руку. Тому не пручайтесь, а виходіть з поклоном та хлібом-сіллю. Коли ж захочете ставити опір, то знайте, що у мене є 30 000 війська і живого духу по вас не останеться від мене». Ми побідили болгар раз і другий, взяли Доростол і Переяславець⁴, та

¹ Т и с я ц ь к и й — намісник. — *Авт.*

² В е л е с — бог пастухів і товару, а також торгівлі і поезії. — *Авт.*

³ Л а т и — панцир, броня. — *Авт.*

⁴ Д о р о с т о л — нині Сілістрія на Дунаї. П е р е я с л а в е ц ь — українська назва болгарського города Переяслави (няні село Переяслава). — *Авт.*

якраз коли бажали іти далі на Царгород, покликало боярство нашого князя у Київ, бо, мовляв, печеніги облягли його. Тоді князь, як се у нього буває, захопив меч та ховстало¹, пішов до стайні і за хвилину гнав уже чвалом з готовими завсіди прибічними комонниками² на північ. Радослав і Младан були з ним. Не прощаючись, ми розлучились, та вже навіки. У битві з печенігами лягла головами мало не вся дружина князя, але ворогів розбив князь впрах. Я відібрав між тим гроші від Калокіра, а він дав мені провідника, щоб мав мене провести коротшою дорогою з Дунаю на Дністер, щоби я не потребував вертатись на Київ. Сей провідник був теж грек, а називався Партеній, і казав, що колись бував на дворі кесаря³ у Царгороді протовестіарієм, себто великим одівальником. Що се за чин — не знаю, але знаю, що сей зрадник був рабом Калокіра, бо бачив раз, як цілував його руку, а раз видів я на його лиці знаки начебто від удару. Свобідний чоловік не зніс би удару в лице, а відповів би мечем, хоч би і князеві. Тому я тоді не думав про се і аж пізніше нагадав собі ці знаки рабства, коли Партеній по дорозі напав на мене зі слугами, відібрав усі гроші та обдер самого до сорочки. Лише з життям утік я та пішов на прошеному хлібі звичайним шляхом у Київ, де дізнався, що між жертвами бою були й обидва мої сини. Важко плакав я тоді, так як радію тепер, коли подумаю, що скоро побачу обох на зеленій леваді Дажбога...

Тут мова старого стала раз у раз рватися, а слова, змішані з голосним, важким віддихом, добувалися з трудом з його уст. Видко, томило його говоріння. Смерть чимраз сильніше здавлювала своєю льодяною рукою його старече серце, і він спішився, щоби за кожну ціну докінчити свій заповіт.

— В Києві просив я князя про поміч, та князь лютий, що мати не пускала його у Переяславець, прийняв мене неласкаво і сказав: «Ти повинен був боротися. Якби був загинув, то все було б байдуже, а коли б був побідив, то не втеряв би майна. Коли ж ти застарий, щоби боронитися, то повинен був мати розум і не дати себе обдурити якимсь грецьким куклам або винайти і дати мені докази зради Калокіра. Тоді я покарав би його, а так не можу». Зі сим і пішов, бо князь був правий. Ось так з дідича став я закупом. Іди ж тепер ти у Київ та удайся до самого Святослава. Розкажи йому все, що сталося, а він подбає за тебе. Як же ж побачиш де-небудь Калокіра, приклади йому ніж до горла, а віддасть усе, що узяв, бо я присяг би на святий огонь Перуна, що Партеній — се його права рука. Ось се мій заповіт, сину: відібрати від грека

¹ Х о в с т а л о — вудила.

² К о м о н н и к и — вершники.

³ К е с а р — грецький цісар-імператор. — Авт.

вкрадене майно та викупити волость і свободу родини у Рогдая. Тоді він, певно, нагадає собі давню дружбу зі мною та віддасть за багача дочку, якої не оглядати такому голякові, як ти тепер. Нехай боги зішлють на тебе усі свої ласки та добро... — Тут спинився старий Воєслав і захопився рукою за груди. По хвилі продовжував шепотом: — Хай Лада украсить його найкращими цвітами, а блискавка Перуна... хай стане твоїм мечем...

Старий замовк. Піднесена рука опала на покривало, він бажав ще щось казати, та відкинув голову назад, а очі обернулися в стовп...

II СУСІДИ

Найближчі дні були для молодого Мстислава дуже сумні та при тому пам'ятні на все життя. Вони научили його, яким великим добром на світі є доброта серця та справедливість, він пізнав, що любов більшу має вагу у співжитті людей, ніж гріш, сила і власть.

Обмивши тіло батька власними руками та нарядивши його у найкращу одіж, станув молодець перед вельми важним питанням: чим оплатити видатки на похорон, плачки-жалібниці, костер на жальнику¹, а головне на тризну, без якої ніякий похорон не міг відбутися. Треба було по-прадідному звичаю угостити гідно народ, щоби було кому насипати могилу над мерцем, та найняти співця, який славив би подвиги померлого піснями. Мстислав перелічив усі припаси та останки давнього добробуту найбагатшого тиверського² боярина і заломив руки.

— Чим же я тебе поховаю, батечку? — закликав у розпуці. — Ні гроша, ні худібки, ні друга. Хіба сам виставлю тобі костер, загашу його сльозами, власними руками покрию землю, а лісових звірів скличу тризну правити над тобою...

Та не було часу на бідкання, а Мстислав не був з тих, що тратять у скруті голову. Замкнув хату, одівся у щонайкраще плаття і пішов до сусідів, з яких деякі вели з гречниками³ торгівлю смушками та виправними шкірами. У нього було чимало шкір з зимових ловів, і він рішився проміняти їх за потрібні речі та припаси. По матері осталась була ще невеличка скриньочка з чільцями, ковтками, запинками. Ні батько, ні він не віддали б були її нікому, а берегли її як дорогу пам'ятку по померлій, тим паче, що старий

¹ Ж а л ь н и к — кладовище, де палили мерців на кострі, Плачки-жалібниці оплакували смерть небіжчика, кості збирали у попільницю-урну з глини і ховали у могилі. У огонь кидали всілякі жертви, а у могилу клали поживу та всіляке знадіб'я, якого померлий міг потребувати у вираї. По похороні відбувалася тризна, похоронний пир, при якому співали пісні, устроювали ігрища і різали когутів на жертву померлому. — *Авт.*

² Т и в е р ц і — одно з руських племен, що жило у полуднево-східному куті української території. Поляни сиділи у Київщині, на південь від них — уличі, над Прип'яттю — деревляни, на захід від них — волиняни, або бужани, й дуліби, на півночі — сіверяни. — *Авт.*

³ Г р е ч н и к и — грецькі купці або й українці, які їздили торгувати у Царгород. Там мали вони цілий ряд різних привілеїв, а також особливі заїжджі доми у передмісті св. Маманта (святого Мами). — *Авт.*

Воєслав мав лише сю одну жінку¹. Аж на Мстиславовому весіллі думали вони роздати сі пам'ятки світилкам. Невелика була вартість срібних та мідяних прикрас і бурштинових кораликів, бо ж цінніші взяла зі собою мати у могилу, але тепер мусив Мстислав добути і їх, щоби оплатити плачкам-жалібницям, що мали заводити на похороні, і череп'яті горшки на попіл з тіла, та страву при могилі.

Важко зітхаючи, ішов Мстислав через ліс. Він зміряв перш усього до хати старого гончаря Івора, званого Сміхуном, що сидів край села, недалеко від хатини Воєслава. Вузька лісна стежина вела туди поміж старезними високими та коренастими деревами. Сокира дроворуба ще не доторкнулася сих лісових велетів, бо старий Сміхун не позволяв нікому рубати ліс довкола свого посілля, а й сам не знати чому привозив потрібні йому дрова здалека, кажучи:

— Я родився в лісі і жив у лісі, тому хочу й умирати у лісі, а не на якомусь лисому клаптикові, голому, мов моя плішива маківка. Пощо мають люди бачити дві лисини. І одної доволі!

Викупаний у ранішній росі ліс блистів прегарною зеленню усіх відтінків та тисячами блисків жемчужових краплин води, а воздух аж хвилювався від чудових пісеньок всілякої пташні. Звільна підіймалося на сході сонце та розганяло білі опари, що звичайно ставали вечорами над хвилями Дністра.

Аж ось минув молодець послідні дерева й опинився знову на поляні, такій, як та, що на ній стояла його власна хатина. Та тут не було молодняка, ні корчів, ціла полянка мала вид чотирикутника, осередок якого займали грядки з огородовиною, а по чотирьох рогах стояли будинки. У північному розі, звернена передом до полудня, стояла низька хата, біла, мов сніг, з розмальованими у пестрі візріцї вікнами та углами. У другому — повітка на господарські знаряддя та припаси поживи, у третьому — гончарська піч та стіс лупаних дров, а у четвертому — довга та широка шопа з готовими горшками, мисками, дзбанятками та урнами для небіжчиків — звичайними, простими, і кращими, розкішнішими, розмальованими у різні краски й узорі. Тут була також робітня, гончарський кружок, всілякі дерев'яні та кістяні палички, ложечки, гребінчики та черепки з фарбами, кисті, шнурки та подібні прибори для малювання горшків та витискання візріців на вогкій глині, гладження стін та виліплювання вух або покришок.

¹ Багатші люди могли мати у давній поганській Русі більше жінок, чим одну. Видко, одначе, що сей звичай був мало розповсюджений та обмежувався лише до деяких князів та найбагатших купців, бо устав (зник. — Упор.) сейчас після введення Христової віри майже зовсім. — Авт.

Усі ті чотири угли полянки лучила добре убита та потовченим череп'ям вимощена стежка, і нізащо в світі старий Сміхун не ступив би ногою на грядку, щоби собі скоротити дорогу. Тому казали люди, що Сміхун їде до Києва через Царгород, а коли їде в хату, що по лівій стороні, то звертає вправо.

Коли молодець увійшов у частокіл, який окружав усе обійстя Івора, старий стояв при дверях своєї хатини та, піднявши руки вгору, молився до святого Хорса на небі, благаючи його про ласку для усієї землі, для людей, звірів та рослин, за добрий кінець всіх початків та за мирну кінчину мирного життя. З пошанівком спинився молодець та зняв з голови плетену з лика круглу, сукном покриту шапку, а нагадавши собі дорогого покійника, глядів зі зворушенням на довгу сиву бороду, впале лице та глибоко осаджені очі під густими навислими бровами.

Коли старець покінчив молитву, взяв із призьби під хатою глиняну миску зі зерном та свиснув тричі. На сей знак цілою хмарою злетіли з криші хатини і з поблизьких дерев різнобарвні голуби та кинулися на їду, яку сипала їм щедра рука Івора. Деякі сідали старому на плечі та рамена, отиралися о нього, наче котята, другі, сміливіші, садовилися на голову, але сих зганяв або здіймав старець рукою і приговорював:

— Ото дурні з вас небувалі! Шкода, що у такого штудерного чоловіка служите... Таж на сій голяці і волосок вирости не хоче, не то пшениця; хіба що ти її помалювати хочеш, та, бач, братику, і се на ніщо не здалося.

Та потім увидів Мстислава, і старече лице роз'яснила іншого роду веселість. Він скорою ходою підійшов до нього, а коли молодець схилився до його руки, поцілував його в голову.

— Хе, хе, з богом, сину, приходиш, зі святим Дажбогом — сонцем... Хе! Хе! Відвідати старого, що? Го, го! Я знаю тут усіх, бо усі приходите до мене — мусите прийти. Хе! Хе! Чи їсти зварити, чи в дорогу їхати, чи мед ситити, чи мерця сховати, усе до старого. Хе! Хе! Правда?

— Я-бо, батьку, до вас...

— Мовчи, чи я питаю тебе, за чим прийшов, я все знаю, коли хто і за чим до мене приходить, хе, хе! Бо кожний мусить прийти, авжеж!

— То вже, батечку, як ласка, зладьте мені попільницю та скажіть, що вам за неї лишити, заки далі піду людей глядіти для свого старенького...

Тут зазвучали у голосі молодця сльози. Старий глянув уважно у його гарне смагляве лице та заплакані очі.

— Бач, сину, тобі плакати годі! За мене мій син не умре, ані

ти за Воєслава; се судьба нас, старих, нам час, нас богам потреба, а дітей наших — людям. У попільниці каші не звариш, а у човні хліба не замісиш, хе, хе! Що лишити за горнята? Го, го, сину, а сі горнята, що для твого батька наладив старий Івор, не заплатиш мені нічим, бо і сам князь Мал¹ не мав би кращих, якби його були похоронили дома сини, а не варяги мудрої Ольги, хе, хе! Се горнятка неабиякі, але, бач, за них заплатив уже батько давніше... — тут голос старця зм'як та задрижав, — своїм людяним серцем, добротою, правдою, своїм праведним життям, якого за усі скарби не купиш у нікого. Як бачиш, він утратив всі скарби, та сього добра не втратив і ось ним хоч за попільницю та горнятка заплатив. Іди, сину, далі. Мої внуки завезуть тобі усе потрібне на жальник підвечір.

— Чим же я, батьку, віддячуся вам за такий великий дар і відки мені тільки ласки у вас! — дякував молодець, цілуючи руку старого.

Та старий не зважив на його слова, лише тер чоло лівицею, промовляючи про себе.

— Воєслав... Воєслав... гей, гей! Невдовзі, товаришу, побачимося... А тоді зап'ємо у вираї з усіма предками на славу і заспіваєм, хе, хе, як то з Ігорем ходили у Царгород до святого Мами купувати паволоки² та зброю, гей, гей! Минулося...

Зворушення через хвилину опанувало старця, та він швидко отямився і погладив кучеряву голову молодця.

— Не дякуй, сину, — говорив, — мене винагородять боги світлі, добрі зеленим раєм вже незадовго, хе, хе! Ось щоби не стидався дарунку, то знай, що ми колись торгували і боролися не раз укупі з твоїм батьком у східних степах та на Подунаві, і він не раз став мені у пригоді. Хай боги проведуть його у рай, а тебе у край добра та щастя. А наладь мені великий горнець меду, хе, хе! Лише не такого густого, як моє волосся!

І старий указав на свій лисий, мов коліно, череп, а молодець мимо смутку мусив усміхнутися крізь сльози. Він ще раз поклонився старцеві до колін і пішов далі на берег ріки, куди вела стежка у село.

По дорозі стрітив двох внучат старого, що несли у чистенькому горщиківі дідусеві молоко та хліб на сніданок. Сміхун не любив, бач, на старості літ гамору та нечисті, що получені з великим господарством, і тому відділив синів вже давно, давши кожному

¹ М а л — деревлянський князь, який після смерті Ігоря убігався о руку княгині Ольги і на якому вона люто помстилася. — *Авт.*

² П а в о л о к а — кошовна тканина, яка завозилася з Візантії, збірне поняття для характеристики парчі, багри, порфіри.

чимале майно.

Вони стали маючими людьми, а старий плекав свою городовину та бджоли і ліпив горшки, збираючи за се всіяке добро, яке сейчас по рівній пайці ділив між дітьми. Вони носили йому їду, рубали і возили дрова, копали глину, та ніхто навіть не пробував наклонити старця перейти жити у їх хату.

Ті хати стояли дещо далі, і Мстислав, переходячи, звістив мешканцям про смерть свого батька. Те саме вчинив він у інших хатах, і всюди вітали його словами жалю та потіхи. Вкінці на другому краї села оминув дворище боярина Рогдая, що було колись посіллям Воєслава, та скрутив у діл до Дністра, де жив багатий кметь¹ Ярослав. Люди звали його, звичайно, Бобром, бо він торгував шкірами та ходив сам не раз горі рікою у дністрові багна, де було чимало бобрів. Молодий господар-ловець знаменито умів їх ловити, а смушки продавав купцям-гречникам. Крім сього, скуповував часто поміж сусідами шкірки з білок та кун і грубі оленячі шкури, бо і за сей товар платили на Подунаві чимало гривень греки.

Хата Ярослава стояла на півострівці, що вибігав далеко за південь. З трьох сторін обливала його ріка, а з четвертої укріпив Бобер своє обійстя валом, ровом та частоколом. Як маючий чоловік і купець, боявся він нападів варязьких дружинників, які ходили з князем на полюддя² та часто і на власну руку любили перетрясти комору багатого кметя. Вдень брама стояла отвором, пси прив'язувано на мотузи, і лише вартівник сидів під воротами, збитими з грубезних дубових колод.

Господар привітав Мстислава у світлиці, яка скидалася радше на склад цинкової, мідяної, а навіть срібної посуду, чим на мешкання. В одному куті стояли, крім сього, скрині з паволоками та полотном, у другому — ловецьке знадіб'я. Ярослав був ще молодий, може, тридцятилітній чоловік з худощавим лицем і чорним волоссям та вусами. Бороду голив гладко, а так само підголював чуприну. З вершка голови звисав жмут буйного волосся на праве ухо.

Він якраз зшивав білки та куни у «сороки», себто в'язки по сорок штук. Коли Мстислав розказав йому про смерть батька, відложив набік роботу і встав, видко, зворушений вісткою.

— Помер! Хто б то подумав, що такий багач, та так скінчить, — бідний ти, хлопче, небагато, відай, спадщини лишилося для тебе.

— Та небагато, дядьку, ось тому і прийшов я до вас, щоби могли мені у біді. Ось тут є ще останки уборів покійної матері, а у

¹ К м е т і і с м е р д и — селяни, землероби різної міри заможності.

² П о л ю д д я — збирання дані князем по волостях. При такому збиранні убили деревляни великого князя Ігоря. — Авт.

хаті на дві-три гривні кун та білок, з десять телячих шкур та одна ведмежа. Проміняйте мені се за хліб, мед та м'ясо на поминки, бо самі знаєте, що у мене у хаті нічого нема, а батька поховати треба. Я торгуватись не буду, беріть усе, що є, дайте усього, чого треба, хіба, щоби мого добра не вистало. Але думаю...

Та тут молодця перервав Бобер.

— Цить, хлопче! — крикнув, видко, обурений. — Який лихий біс піддав тобі, що я на твоїй біді баришів шукатиму? Я купець — правда, але я ні грек, ні варяг, лише русин-тиверець, як і ти або твій з богом уснувший батько. Я не Рогдай...

— Простіть, дядьку! — оправдувався молодець. — Я не бажав вас обидити, лише просив вас про поміч, про вигоду. Вам мої шкіри придадуться, бо гарні, цілі й густі, може, кращі, ніж сі, — додав, вказуючи на розкидані смушки. — Прецінь торг — річ чесна та богам не противна, а що я не вмію ще торгувати, тому лишаю цінування вам. Де ж тут обида? У мене прецінь нема-таки справді нічого.

Ярослав успокоївся, коли почув се.

— Як-то? — поспитав, зморщивши брови. — Не маєте ні худоби, ні пасіки, ні меду?

— Нічогісінько!

— А щоб Морана побила проклятого скупиндю! — гукнув Ярослав. — То Рогдай не лишив вам нічого?

— Нічого! Але батько і я стаємо закупами аж від осені, якщо не віддамо до сього часу тридцять гривень. За сю проволоку одного року та за відсотки від позики забрав Рогдай наше посілля з усім, що у ньому було. Він був правий; навіть князь не міг би нам був допомогти, хіба заплатити довг і відсотки. Тому ми осіли в опустілій хатині, а з усього майна взяли лише ось се.

Тут Мстислав показав на скриньочку.

— А чому ж батько не переказав до мене? — гарячився Ярослав. — Я був би поручився за нього.

Мстислав усміхнувся:

— Вибачте, дядьку! Хто все життя гараздував, той радше з голоду погине, чим піде просити.

— Ну, так, але ти міг...

— Я моєму батькові у вічі не глянув би, коли б сам, без помічі, його прогодувати не вмів. Тепер ось інше діло... Похорон — людей треба...

Настала мовчанка. Ярослав ходив нахмурений по світлиці, вкінці станув перед Мстиславом.

— Мені дуже прикро й гірко, що твій батько забув про мене. Знаєш, може, десять літ тому умер мій батько, а хата по похороні

згоріла. Я бажав було покинути село та йти у світ, але старий Воєслав поміг мені грошем і радію, і то не за відсотки, а за добре слово. От як князь посилає бояринові: віддаси — гаразд, а не віддаси — боги з тобою! Грошовий довг я віддав, але довгу вдяки — ні. Тому іди, хлопче, у хату, я тобі припасу пошлю, скільки треба, а за шкіри порахуємо по похороні.

Глибоко тронутий поважанням та любов'ю, яку всі відчували до його покійного батька, йшов Мстислав додому.

III ПОХОРОН

Перед хатиною застав чимале збіговище, кілька порожніх теліг стояло на доріжці, що вела у село, а довкола хати поралися чоловіки, жінки та дівчата. Батько, наряджений, з мечем в руці, в шоломі на голові та зі щитом на грудях, лежав на санях, покритих ковром, прибраних цвітами та чатинням. Довкола було розставлено столи, а на них м'ясо, молоко, сир, коливо, хліб, калачі та буханці, дзбанки пива і меду. Мстислав аж остовпів.

З плачем простяг руки до людей.

— Батьки мої рідні, браття любі, що ви затіваєте, які боги привели вас сюди глядіти на нашу нужду та горе? Чим же я вас прийму, панове громадо? Батечку мій убогий! Нема у тебе житниць, ні сусіків, ні пивниць — хіба усміх ласкавий бога Дажбога воздасть вам усім сторицею, а я...

І перший раз по смерті батька заплакав Мстислав гірко. Та ось кинулися до нього старші чоловіки розважати. Начальник громади, кметь Вовчур, взяв Мстислава за плече та обізвався:

— Коли батько умре, всі діти ідуть його ховати, щоби над його могилою пожелати собі довгого життя та просити небіжчика переказати їх бажання богові Сварогові. Покійник був батьком усім, кожний зазнав колись його добродійства на собі та дітях своїх. Тому і кожний іде нині прощати його. Бо се був добрий боярин, а другий такий не буде.

— Ох, не буде! — почувлося між народом.

— Сей новий лише закупів плодить! — говорили одні.

— З кожного лиха користає! — жалувалися другі.

— Боги б його побили!

Коли Мстислав виплакався, засіли усі довкола старця, а жінки-жалібниці почали голосіння. Не було свояків, ні дочок, жінок, ні рабінь, тому чужі жінки плакали за мерцем, вплітаючи в голосіння похвалу Воєславу, як добрячого батька, вірного чоловіка, лагідного та людяного до дітей і слуг. Відтак завели усі жалібну пісню хором, а мужі стали різати псів і когутів та кидати на сани! Чимраз більше людей прибувало до маленької хати Мстислава та сідали до столів, щоб відтак узяти участь у похороні. Вкінці надїхали два вози з їдою та напитком від Бобра, і зі співом та голосінням рушив похід лісовою стежиною на жальник.

Вечір вже був, коли сани випхано на костер. Тоді привів Мстислав посліднє своє добро, гарного молодого коня, та убив його

го у ногах батька. Тут разом з другими звірятами мав згоріти і кінь, бо небіжчик міг його потребувати у своїй мандрівці до вираю. Хотів було молодець посвятити духові батька і посліднього свого товариша Крука, та не міг його найти. Пес мов у воду канув.

Відвернувши лице, підпалив син костер на чотирьох рогах, а за ним стали кидати і другі господарі розпалені головні між дрова. Швидко запалився огонь з сухої лучини, наче горючий стіг сіна. Жінки заголосили знову, а чоловіки метали у огонь стріли, перстені, нараменники, ковтки, запинки, ножі, списи тощо, як дарунки померлому. Вкінці пригорілий костер став осідати та попеліти по берегах. Учасники похорону збиралися довкруги розкладених огнів, де розставлено між тим тризну — похоронний пир для громади. Пир сей розпочав Мстислав, піднімаючи в сторону костра кубок меду. Тоді всі затихли, а молодець зворушеним голосом сказав:

— Отсе підношу душі батька Воєслава, нехай вічно бенкетує та радіє у вираї, де вічна весна та зелень, де хата Сварога та духи всіх дідів і батьків наших! — і вилив чарку в огонь. Відтак налив другу чарку і знову підніс її в сторону костра.

— Отсе п'ю до душі батька мого Воєслава. Дай йому, боже Дажбоже, вічне благословенство та царювання у небі, а нам здоров'я та щастя на многі, многі літа!

— Дай боже! Дай боже! — загула громада, і всі випили мед з чарок.

Втретє, після звичаю, подякував Мстислав громаді, що зволила почитати його рід, та додав ще до освячених звичаєм слів від себе вираз глибокої вдяки для гостей. Всі були зворушені його словами і всі жаліли його щиро, бо знали, що батько не лишив йому ніякого майна, тільки довги і то у такого немилосердного чоловіка, як боярин Рогдай.

Та ось, коли вже наситилися гості, озвалися нагло звуки струн. Усі замовкли і звернулися туди. У громаду ішов старий дід-лірник. Усі розступилися, а він підійшов до попеліючого костра, сів на пеньок та став строїти ліру. Йому подали кухоль меду, він випив його, а відтак став співати, а радше речитатувати повість про подвиги померлого, що з князем Ігорем ходив на печенігів і греків. Зразу співав він лише в'ялим голосом, та відтак кріпшали звуки пісні чимраз більше, здавалося, що співак і сам молодіє, згадуючи молоді літа. Аж скінчив, поклав ліру на землю, встав і простяг руки над попелом костра.

— Отак, Воєславе, прощає давній вік, вік твоєї і моєї молодості, своїх синів гарним спомином минулого та дає нашим дітям науку, як їм жити в світі, як добувати слави та багатства собі на ко-

ристь, богам та князеві на славу!

Мстислав бажав обдарувати лірника, але й сей відмовився, як і другі.

— Сміхун, Воєслав і я — се була колись трійця, — сказав. — Багато зазнали та перетерпіли ми посполу¹. Воєслав був між нами найдужчий і найметкіший, тому і став при князеві боярином, а ми вернулися на землю. Сміхун ліпить горшки, я співаю та ворожу, усі діти наші вже на своїх сміттях, лише Воєслові не довелося сього діждати, чи не сміх? Не жаль? Гей, гей!.. Зате бачу, що син у нього вдався на славу, і я бачу на чолі його світле п'ятно сили, слави і багатства. Нехай же Велес пособляє тобі, сину, у всьому, що наміряєшся досягти!

Тут старий поцілував похилену голову Мстислава і відійшов. Жінки заголосили втретє, а чоловіки і хлопці стали засипати попіл землею та гасити огонь пивом і водою з святого джерела, що било з-під дуба-велетня на жальнику.

Було вже добре по півночі, коли Мстислав зібрав кістки батька у прегарну полив'яну та узірчатую попільницю, обставив її довкола зладженими уже кам'яними плитами, а відтак усі стали сипати могилу.

Коли місяць зійшов та розсипав свої сріблисті лучі по хвилях Дністра, остався Мстислав сам-один на могилі батька. Люди розійшлися, а й він попрощався востаннє з сим земним насипом, що крив цілу його минувшину, і, втомлений цілоденним біганням та працею, пошкандибав домів.

Домів? Чи ж у нього була хата? Ся у землю вкопана нора з готими стінами?

Ось дотепер вертався він у сю нору з гадкою, що там жде на нього батько, який привітає його добрим словом, поблагословить за працю, а попоївши вкупі з ним при огні, вислухає його оповідання про цілоденні труди та ловецькі пригоди або сам стане розказувати про давні часи багатства і слави. Часом обидва снували довгі-довгі нитки мрій та бажань, як-то вони знову розживуться, коли батько подужає, а син роздобуде потрібного гроша з войовничим князем Святославом... Та де тепер сі часи? З пустих кутів повіє на нього холод кістлявої смерті, пуста, нужда, самота покриють мрякою його очі та чоло, наллють у душу печалі. Ні розмови, ні розради не найде він у нікого, хіба... у неї, у Калини... Та ба, вона дальшою йому видавалася, ніж коли-небудь. З чим приступить він тепер до неї, коли у нього лише стільки майна, що на ньому? Куди поведе її? У вогку нору на березі? Чим нагодує її? Прошеним хлібом?

¹ П о с п о л у — разом.

Сумний-сумний та похмурий, наче темна ніч, доходив молодець до своєї хати.

А між тим на сході став бог Хорс з дністрових хвиль підіймати рум'яне, молодече лице. Червоні блиски зрум'янили білу мряку над водою, позолотили росу на зелених листках дубів, буків, яворів, вільх, беріз, деренів. На полянках стали кульбаби відчиняти свої жовті цвіточки, на вогких місцях жовтіли козельці та ясніли незабудьки, на сухих — бабки, протачники, придорожники та дівини. Пахощі наповняли свіжий воздух весняного ранку.

Аж ось перші золотисті та теплі промені червонявого сонця упали на гущавину дерев і, мов на даний знак, заграв ліс тисячами звуками радощів. Усяка птичка — і велика і маленька — раділа, що минула темна ніч зі своїми страхіттями та небезпеками, що сови, пугачі, куни та тхори позашивалися уже в свої тьмаві нори, а світ полишили дітям сонця — співучим птичкам. Синички, щиглики, дрозди, жайворонки, волосінки, воловики та безліч всякої пташні викрикували на всі лади, наче навзаводи, хто голосніше гукне на славу Дажбогові. Десь далеко озвалася кукавка, мов щастя, що грається у піжмурки з людьми, питаючись: де я? де я? А всьому тому надавав лад і такт чорний дятел, що раз у раз настукував у червивому галуззі: стук, стук, стук, стук! — наче сказати хотів: «Радійте життям, співайте, живіть, трудіться, раз-два, раз-два, бо життя не жде, лиш пливе, мов вода... і смерть теж ні!»

Аж зрадів Мстислав серед усеї тої величі природи своєї рідної землі, аж проясніло його лице, коли, сидячи перед чорним входом у свою хату, глянув на ріку, що сліпила вже очі блиском відбитих лучів сонця.

— А коли ж то ти, небоже, зволиш прийти до господина твого з поклоном? — почувся нагло біля Мстислава тряский старечий голос з якимсь гірким, гарикливим відтінком.

Мов ошпарений зірвався молодець з каменя, на якому сидів. Перед ним стояв Рогдай.

— Гаразд з приходом, боярине! — сказав, а його оживлене красою природи лице споважніло, наче скам'яніло у одній хвили. О, яким низьким та малим видавався йому сей чоловік проти велетенських сил, впливу яких дізнав ось на собі: смерті, любові та краси природи. Тому глядів на високу, мов тика, висохлу постать старого скупаря, наче на їдку гадюку, якій виломили зуби.

— То твій старий умер? — питав Рогдай.

— Умер; уже і похований! — відповів молодець.

— Умер, умер, похований! А моїх тридцять гривень хто віддасть, га?

Круглі, вибалушені, кров'ю набігли очі витріщилися на Мстис-

лава, здавалося, що ось-ось Рогдай проколе його своїм закривленим, яструбиним носом.

— Га? — повторив по хвилі.

— Твої гривні не пропали, боярине, — відповів Мстислав, — пожди, віддам! Боги бачили, як ти давав їх батькові у позику, боги бачимуть, як я їх тобі зверну!

— Ха, ха! — зареготався дід. — Зверну, заплачу́, а з чого, жебраку? Де твоя спадщина, де худоба, двір, раби, шкіри, срібло, віск, мед? Чим заплатиш?

— Не твоє діло, боярине, — була здержлива, але рішуча відповідь. — Сказав: заплачу, то так і буде, хіба що згину! Тоді, певно, що пропало, але тоді боги віддадуть тобі гріш, кинений померлим...

Рогдай відступив на два кроки назад та аж посинів із досади.

— Що, га? — заверещав. — Згинеш? О ні! Не згинеш! Нема у тебе рабів, так ти сам будеш рабом... Не згинеш, а здохнеш при роботі, щоби хоч відсотки від гривень вернулися плодами землі; оженю тебе, а твої діти та жінка відроблять твоє жебрацтво у моїй службі.

У очах Мстислава заграв огник злоби.

— То ти, боярине, хотів би власну дочку посадити до ткання або послати зі сапою у поле за твої власні гривні? Хіба забув про умову з батьком Воєславом? Ти ж обіцяв Калину його синові.

В тій хвилині здавалося, що кров залле старого. Він зігнувся, скорчився, запінився і витяг обидві руки з закривленими, мов кігті, зів'ялими, костистими пальцями до молодця, наче бажав видерти йому очі.

— Жебраку! — захарчав, мов у агонії. — Злодію... Ти, закуп, раб, підносиш очі до Калини, яка одержить по мені майно на яких дві тисячі гривень! О, не діждеш ти сього! Та й вона не була змовлена з тобою, а з твоїм братом, з якого, слава Велесові, уже собаки по степу порозтягали кісточки... Я у раби тебе, собачий підніжку, продам, я...

Та сього було вже забагато роздратованому Мстиславу. Він поступив два кроки вперед зі стисненими п'ястками¹, наче бажав його побити. Рогдай відскочив, замовк і поблідлий з гніву та досади глядів неспокійно на Мстислава. Та у молодця опали руки, коли поглянув на марну, зігнену та скорчену стать баришівника.

— Вільно тобі, боярине, — сказав спокійно, — лихословити мене, вільно тобі кричати, кидатися, плюгавити мою будучність, та невільно тобі паплюжити пам'яті померлих, затям се собі, а і від мене аж до осені — вара тобі! Ось бачиш, ти тут сам зі мною. В до-

¹ П'ястукки — кулаки.

лі Дністер, в селі люди сплять по похороні і труді... Один мах... і я сплачу довги батька, візьму Калину, коли вона схоче, а над тобою тризну справлять раки та соми.

Мов п'яний, відкинувся старець назад та широко отвореними очима глядів у золоті переливи хвиль ріки, відтак обернувся та побачив біля себе бліде, грізне та рішуче лице молодця, і нагло пірвав його жах. Мов двадцятилітній хлопець, обернувся на п'яті та побіг у село, тікаючи від убійника.

А молодець увійшов у хату, набрав дещо харчів у торбину, взяв ратище, щит та гранатами прикрашений меч і вийшов, збираючись покинути раз на все свою хату. Та ось щось велике, чорне приповзло до нього зі скавулінням та стало лизати шкіряні чреві¹. Мстислав аж скрикнув з несказанної радості і вдруге показалися сльози у його очах.

— Круку! Друже! Брате! — крикнув. — Мій добрий вірний собако! То ти беріг своє життя для мене! Га! Ти ліпший від мене, бо я бажав посвятити тебе для батька! Ходи ж, товаришу, світ добувати.

І він поцілував чорну і блискучу голову вірної звірини.

¹ Ч р е в і ї — черевики. — *Авт.*

IV У СВІТ ЗА ОЧІ

В супроводі вірного Крука покинув Мстислав хату і звернув свої кроки прямо на північ. Туди вела стежка у старий город Теревовлю, звідки задумував молодець звернутися на схід Овруча, а відси до Києва.

Та ось за кілька хвилин напідкали вони стежину, що вела вліво, рівнобіжно до берега і, як на даний знак, станули обидва, а Крук, махаючи хвостом глядів своєму панові пильно у очі, наче хотів спитати: «Підемо ще туди чи ні?» Та, видко, вичитав у очах відповідь, якої ще не висказали уста молодця, бо у слідуючій хвилі біг уже стежкою вліво, побріхуючи при кожній нагоді, чи то за зайцем, чи за вороною. Він знав добре сю стежку, бо сам зі своїм паном її витоптав. Вона вела поза хатами села прямо під старезну липу, що росла на горбі над хатою Рогдая. Там стояв жертвний камінь, який пристроювали сільські дівчата цвітами, тут сходилися лісові та водяні біси, мавки та русалки¹ гуляти у місячному світлі, і там сходилися звичайно Мстислав а Калиною.

У селі, в саду, над водою було се неможливо, у лісі небезпечно, а тут зате лише весною або осінню бували люди, а впрочім самотно стояла грубезна липа на горбі, наче величезний купол над лісовим храмом, самотно розпиналася і розливала далеко-широко свої солодкі пахощі, гуділа хорами бджіл та говорила з вітром. Своїм віттям вірно скривала вона ніжну любов молодят перед заздрим оком Рогдая та цікавих або зловних людей.

Прийшовши, Мстислав поглядів униз, а серце здавив йому жаль за сим місцем, де провів свої щасливі дитячі літа та де тепер осів його ворог. На безлісому склоні горбка ріс плеканий ще рукою його батька сад, тепер запущений і зарослий бур'янами та дичками. Боярин Рогдай не займався садом, бо се приносило малий дохід. Лише пасіки та оборонні вали і частоколи були добре удержані, бо одні давали готовий гріш, а другі боронили його в разі потреби. Гарна висока хата світила чистотою та красою, бо біля неї

¹ Погани на Русі заселявали усю природу різними духами й демонами і любувалися в уособленнях загальних понять. У воді жили біси, русалки та мавки, у лісі — лісовики, у хаті — дідьки й домовики, у болотах — чорти. Силу добру зображав Білобог, силу темну — Чорнобог, Морок. Змора і т.п. — Авт.

Русичі-язичники п о г а н а м и називали іновірці-степовиків, а християни — язичників.

заходилася та дбала Калина, зате обійстя, стайні і житниці, хоч повні, та брудні були і загноєні до непізнання. По двору ходив дрібними кроками Рогдай, а його гарикливий та сварливий голос доходив аж сюди.

— Крук! — кликнув молодець на товариша. — Калина тут... Руш! — і показав рукою на двір.

Пес підскочив, пчихнув, замахав хвостом та побіг на добре знайоме обійстя, де, побріхуючи, наскочив на Рогдая. Його поява була для дівчини умовленим знаком, що Мстислав жде її під липою. Однак мимо суму та жалю, який чув молодець, глядячи, хто знає, чи вже й не востаннє на рідну хату, не міг здержатися від усміху, коли побачив, як страшно перелякався Рогдай Крука. Він не держав собак і вельми їх боявся. Так і тепер заверещав на слуг, а ті серед крику та реготу бралися Крука проганяти, але дуже мляво — се ж був пес їх давнього, доброго пана. Між тим Рогдай сховався на рундук та кричав:

— Ану же! Бийте сього злодія, бач, внадився, забути не хоче своїх жебрацьких панів, нечисте насіння — боярського двора собаці забагається, землянка вже не в смаку? Бийте його з лука! З праці! Калино, давай ратище!

З хати вийшла Калина та зі сміхом дивилася на перегони служби з Круком, який добре знав, що се цькування — се лишень забава, а відтак пустився бігцем на рундук, де стояла дівчина. Рогдай побіг стрімголов у хату, засовуючи за собою двері, а дівчина погладила гарну голівку тварини та пішла у сад. Мов навіжений, скавав Крук довкола неї, стараючись досягнути язиком її рук та лиця, а дівчина обганялася зі сміхом. Служба поставала бездільно гуртками, покинувши роботу, бо знала, що наляканий Рогдай не вийде перед обідом із хати.

Скоро найшлася Калина під липою та сіла біля Мстислава на камені. Крук ліг на стежині, що вела у сад, і пильнував, чи хто не надходить.

Калина була прегарна сімнадцятилітня дівчина-красавиця, які бували лишень у русинів та красу яких славили греки, італійці, араби і перси. Високий, стрункий її стан обіймала тісно тканина опинка, підперезана широким поясом. Поверх узірчатої, мов сніг, білої сорочки висіло на шиї багате намисто з бурштину, срібних талярів та золотих дукачів, у темному волоссі блищало срібне чільце, а на чолі над рівними, мов шнурочки, бровами звисали у золоті бляшки оправлені жемчуги.

— Калино! — привітав її Мстислав. — Прости, що прийшов до тебе так не в пору, та, бач, мусив!

— Як-то не в пору? — питала дівчина. — Ти до мене завжди у

пору приходиш, ладо моє. А тепер, коли поховав батька, певно, частіше приходитимеш, правда?

І своїми карими оченятами глянула вабно та питливо на молодця. Але Мстислав сумно потряс головою, а в його очах відмалювалася уся туга, яка проймала його серце.

— Бачиш, — говорила дівчина, — я була б також пішла на похорон та тризну, але знаєш, що батько...

— Знаю! — кивнув головою молодець. — Він гнівається на мене.

Калина усміхнулася.

— Він не такий злий, як думаєш, — сказала. — Він лишень скупий і бажав би посісти усе срібло візантійського кесаря, хоч сам не знає, на що воно йому здалося.

— Ні, Калино, — відповів молодець, — ти не знаєш свого батька. Він добрий, може, для тебе, бо тебе кожний любить, навіть Рогдай, та ось спробуй осмілитися коли-небудь стати йому поперек дороги, побачиш!

— Що ж ти нині йому вчинив, що такий лютий вернув від тебе?

— Він? — відповів молодець, а лице його набрало грізного виразу. — Він обкидав гряззю пам'ять мого батька і братів та грозив, що мене запроторить у раби, якщо не заплачу довгу. Я і згадав йому за тебе, буцімто жартом, і він аж тоді відступився, коли я нагадав йому, що ми самі, а я дужчий від нього.

І молодець розказав свою ранішню пригоду.

— Ось тому мушу нині покинути Залісецьку волость, — кінчив оповідання, — бо боюся, щоби мене справді не заловили та не продали у раби. Боги високо, князь далеко. Він земський боярин, я княжий, у нього друзі та помічники і багатство, а я... сам без гроша та помочі сусідів.

Дівчина споважніла і посумніла, а в очах з'явилися сльози.

— Так, — сказала по хвилі, — може, ти і правду кажеш. Коли батько був у тебе, приїхав молодий Власт, боярин із Города. Батько погрожував на тебе, та я сміялася. Але тепер бачу, що лучче було послухати, про що вони обидва говорили, бо щось дуже довго радилися у світлиці, а при виїзді кликнув ще Власт на прощання: «Оставайтесь з богами, завтра будете його мати». Жалко мені тебе, Мстиславе, жалко, мов за життям, плакатиму за тобою, але тепер сама скажу тобі: їдь, милий, тікай відси, а повертай здоров у добрі та багатстві. Не вдасться тобі, то стань на службу до князя та візьми мене оружною рукою. Я радо поділю з тобою хатину в княжому острозі, проміняю усі гаразди на наше спільне щастя, за будучність!

І кинулася на шию молодцеві.

Довго не пускав її Мстислав з обіймів, та ось Крук загавкав, а у корчах за ними щось зашелестіло. Мов птичка з гнізда, налякана рукою збиточного хлопчини, порхнула Калина у сад, а Мстислав кликнув їй навздогін:

— До весни!

І скорим, пруживим кроком заглибився в ліс, наче човен, що крізь розбурхані хвилі Руського моря прямує у Царгород. Сонце піднялося високо на небі та догрівало чимраз дужче. Але молодець не відчував сього під густим склепінням галуззя та листя, лише жваво ступав вперед. Спускався у глибокі яри-балки, зарослі буйно лозиною, вільхами та яворами, минав гущавники ліщини або густо підшиті дубові та букові полоси пралісу, де на столітніх шарах гнилого листя та галузок розросталися в людську голову завбільшки розкішні різнобарвні гриби. Місцями, де весняний або осінній вихор попалив знесиленого лісного прадіда — старезне порохняве дерево, там доходили лучі сонця аж до землі, і серед буйного ягідника блищали, наче карбункулита рубіни, суниці та їжилися сподом синяві, верхом блискучо-зелені малинові кущі.

Мстислав ішов далі. Не спинювали його і пісні птиць, які, що-правда, дещо притихли, та все-таки раз у раз на нижчих галузках обзивалися сойки та сороки, а у високопенному лісі кóвтали жовни та скигліли молоді канюки у високому, з порохна та патиччя сплетеному гнізді. Погана воня стерва долітала від сього гнізда аж до молодця, та вскорі приглушували її пахощі лісових цвітів слизу, розхідниці, розмарину та материнки. Молодець не звертав уваги на окруження і полишив обзори корчів та дерев Крукові, який раз у раз оглядався, а побачивши, що його пан іде далі, щезав знову у гущаві, брехав та підскакував і виполошував всіляку дрібну звірину та пташню.

Вкінці Мстислав вийшов на малу прогалину, вкриту рожевими корчиками вересілю. Полянка лежала на склоні малого горбка, що панував над околицею, і мандрівник став розглядатися по безмежному морі лісу, що хвилювалось перед ним у якому світлі сонця. Чорняві переливи тіней перебігали рядами по вершках дерев, коли вітер порушував їх широким подувом. Над лісом кружляли високо-високо соколи та шуліки, наче темні точки на блакиті неба, а хвилями низали воздух князі воздуха — кані, найбистріші літуни між птицями. Мандрівник задивився у синяву, що там десть далеко у безкраї лучила землю з небом, та усією душею тонував у виді сеї свободи та величі світу... Коли нагло щось свиснуло біля його виска, а позад нього заскавулів Крук, наче поцілений каменем або вдарений ногою чи буком...

Та недарма Мстислав від кількох літ ходив на лови сам-один і не раз, полюючи на грубу звірину, бував у небезпеці, де один рух рішав про життя або смерть. Наче м'яч, що, кинений сильною рукою об землю, відскакує знов угору, відскочив молодець одним махом на три кроки та відвернувся.

І що ж побачив?

З-поміж корчів калини на окраїні лісу, може, на десять кроків від нього, визирала постать в полотнянку одітого парубка, що з топором та ратищем біг у його сторону. Ближче стояв другий, що якраз кинув був у нього ломакою, видко, на те, щоби його повалити й оглушити. В руці держав він ремінь, і Мстислав в одну мить пізнав обох та їх наміри. Се були раби Власта зі західного пограниччя, з-за Сану, парубки, звісні своєю дикістю та звірством у цілій околиці. Власт послуговувався ними, коли треба було насильства або жорстокості. Ні один із тиверців не зважився б на такі погані діла. Як в усій Руській землі, так і тут не любили люди насилля, мук та убивства.

Тому, коли Мстислав побачив обох посіпак, пізнав сейчас, що грозить йому небезпека і то чимала. Осадився, отже, кріпко на ногах, з розмахом кинув ратищем у ближчого з ворогів. Драбуга упав, наче підтятий пень дерева, та заверещав не своїм голосом. Другий станув нерішуче, та молодець в млі ока прикляк, добув з-за плеча лук і наложив стрілу...

З фуркотом полетіло ратище на Мстислава, але він добре бачив, відки воно летить, і відхилився вбік. Услід за сим свиснула пірната стріла і застрягла в оці напасника. Сей упав на землю недалеко від товариша, що між тим вертівся з болю, мов розтоптаний хробак.

Усе те було ділом одної хвилі, так що Крук, якого копнув був перший напасник, не скінчив ще скавуліти, коли обидва посіпаки лежали уже біля себе, виючи з болю. Бистро розглянувся Мстислав довкола, а відтак обійшов усю поляну. Надибав лише сліди трьох людей, свої та обох драбів. Тоді підійшов до них з мечем в руці. Ратище влучило одного з них у праве плече та стреміло ще у рані, бо не стало вже сили вирвати його з-поміж відламків розтрощеної кості. Раб стогнав уже лише тихо, закривши очі, а кров оббризувала рожеві цвіти вересілю. Другий вив раз у раз, намагаючись видобути вістря стріли, довкола якого обгорнулися ніжні плівки ока.

Коли побачив Мстислава, що наближався до них з глибини лісу, кинувся у смертельній тривозі на коліна, щоби просити пощади.

— Простіть, могучий пане, — лебедів, — ми раби боярина

Власта, нам приказали... ми не винні, ми не бажали вас убивати... Хай нас Перуна грім поб'є, коли бажали... Пощадіть нас!

— А то чому кидав ратищем? — гукнув Мстислав, який, правду сказавши, зовсім не чув злості до повалених ворогів. Навпаки, у нього зродилось почування, зложене з вдоволення та жалю. Він радів і гордився перемогою, та, проте, жалко було йому стогнучих посіпак.

Легко видобув ратище з рани лядського парубка та поміг другому освободитися від стріли та останків вплившого ока. Мстислав звернувся до них ще востаннє і сказав:

— Не винні ви, що напали на мене, не винен і я, що мусив боронитися. А що я дужчий від вас, се дар богів, а нічия заслуга. Тому не майте гніву до мене, а я прощу вам. Одначе скажіть Властові, щоби він не ставав мені на дорозі, бо я роздавлю його, мов хробака на стежці чревієм; нехай з Рогдаєм не нюхається, бо коли у нього задовгий ніс, то я втну його та кину собаці, а, вернувшись, покажу йому і усім сусідам, хто паном у Залісецькій волості!

Се сказавши, відійшов з Круком, який, бачачи цілковитий погром ворогів, поняв положення дуже добре і, весело помахуючи хвостом, побіг за Мстиславом. Коли щезли за зеленою стіною, піднявся осліплений раб та, вигрожуючи кулаком за молодцем, проворчав:

— На всіх богів землі і пекла, на кості дідів та батьків, не забуду я тобі сього і або згину, або вдавлю тобі у горло твої власні очі; проклін на тебе та твоїх... Чорний бог чує моє слово, а Власт помститься!

І знесилений упав на землю.

V У КИЄВІ

Мстислав вельми чудувався, як могли парубки Власта, який сидів аж у Городі, кілька миль від Залісся, так скоро надоспіти і вислідити його у дорозі. Але загадка розв'язалася вскорі, бо у гушавнику найшов двоє коней боярина, на яких приїхали напасники. Не отягуючись, вибрав того, що видався йому луччим, і почва-
лав у ліси.

Не день і не два їхав він лісами та лугами, заходячи часами до людських осель, щоби переночувати та запастися на дорогу.

А оселі лежали тут густо і всі були великі, обширні та многолюдні. З полудневого пограниччя, зі степів відпливала людність, бо турецька орда печенігів починала грабити та нищити ті околиці. Не раз нанічлігах балакав Мстислав з такими переселенцями, і всі вони нарікали, що князь Святослав замало журиться про полудневі межі князівства. Та він не звертав уваги на ті слова. Під його молодечу уяву підходили більше славні походи на Царгород та Болгарію, у краї теплі, краї світлі, на південь, куди тягло усіх русинів непоборимою силою сонце — цар сих земель.

За шість днів заїхав Мстислав до Меджибожа — серед лісів та боліт положеного замку, і тут прибув якраз під час побуту князя Ярополка, поставленого над деревлянами. З усієї околиці спішили люди з поклоном і дарунками, бояри і кметі, покривджені йшли шукати правди на гнобителів, обманені на обманців.

Тут прийшла Мстиславові гадка поспробувати щастя і просити нового князя про поміч. Тому пішов на другий день у острог¹, де під синім небом засів князь на великому, коврами вистеленому стільці. Але сейчас впало молодцеві в око, що князя окружали мало не самі варяги. По лівій стороні лиш, і то здалека від княжої особи, видніло кілька деревлянських бояр, та й то кожний з них у багатій одежі, накиненій поверх варязької зброї. З оповідань батька знав Мстислав, що на судах варягів не бувало, бо се були воєнні люди, а на судові сходини не приходили люди у зброї. Однак ще більше вразив його спосіб, як рішав князь спори та скарги. Як колись сумної пам'яті князь Ігор, так тепер князь Ярополк відправляв кметів ні з чим, а зате обставав за боярами, особливо за деякими, про яких знав, що багаті та впливові. Простолюдинові приказував підчинюватись боярській полі, а з довжників навіть посміхався, кажу-

¹ О с т р о г — двір, окружений частоколом, валом і ровом. — Авт.

чи:

— Хто не має чим заплатити відсотків, той повинен мати власні гривні або куни.

Або:

— Якщо ти знав, що сей чоловік такий немилосердний, то чому йшов до нього? Треба було пошукати іншого вірителя!

Закупам-ізгоям відповідав:

— Ідіть і живіть по боярській волі, коли по своїй жити не вміли. Усі люди живуть, а за купи, може, не люди?

З рабами навіть говорити не хотів і велів їх прогнати з острогу.

Мстислав утратив зовсім надію добути собі ласку такого гордовитого та несправедливого князя і звернувся йти далі, коли нагло почув побіч себе голос:

— Не довго попасешся ти, небоже, на сьому високому столі; проти волі народу не осидишся на ньому! Ігор який був, а також згинув марно. Перун не князь, він рівно побиває і князя, і раба, а Хорс не чоловік, усе бачить, а обдурити себе не дасть.

Мстислав оглянувся і побачив чоловіка, може, тридцятилітнього, худощавого, з блискучими очима та довгим вусом і чубом, словом, вояка. На ратищі ніс він набиваний спижевими гудзиками шкіряний кафтан, на плечах тугий варязький щит, а при боці довгий обосічний меч.

— Чи і ви, дядьку, до князя з прошенням? — спитав молодець.

— Е, ні! — засміявся вояк. — Лют не потребує ласки таких момсиків, як сей малий Ярцьо. Я дружинник князя Святослава. Я лише бажав поглядіти, яку-то цяцю лишив наш князь місто себе, і бачу, що син не вдався в батька. Ну, може бути, що се ще месть за Ігоря.

— То князь Святослав так довго тямить кривду? — спитав Мстислав. — Прецінь княгиня помстилася за смерть чоловіка як слід.

— Авжеж! — була відповідь. — Я не кажу, що се князь мститься, лишень боги. Куди ж ти, молодче, ідеш?

— А саме до вашого князя. Я чував, що збираєте людей, то і я бажав піти з вами.

Лют глянув на Мстислава та зміряв його від голови по стіп.

— Гаразд! Князь прийме тебе. Ти свободного роду?

— Я боярський син, мої два брати згинули у Болгарії, батько ходив із князем Ігорем, майно ми втратили...

— Чому?

Мстислав розказав. На те Лют потряс головою.

— То твій батько зле вчинив, що не нагадав князеві про своїх синів. У нашого князя військова вдача: коли гнівний, не приступай, доки не висопеться. Але потім хоч до ран приложи — загоїться. Та що ж? І Велес не верне сього, що сталося. Ти, молодче, пригадай князеві обох братів, а він не забуде тебе.

Обидва вояки посідали на коней і поїхали прямо у Київ. Лют знав найближчі дороги та найгладші стежки крізь ліси, тому вже сьомої днини підвечір станули у стіп київських гір, над річкою Почайною. Відси починався славний Боричів вивіз, доїзд до княжого острогу, який займав собою склони і вершок горбка. З західної сторони був тут лише один доступ і одні ворота. Дорога до них вела вздовж городського валу і частоколу, так що ворог, який думав напасти на браму, мусив вздовж частоколу під стрілами оборонців перебути простір якихось вісімсот кроків.

— Ану, вгадай, Мстиславе, — усміхнувся Лют, — чому доїзд до острогу іде з полудня, з лівої сторони, а не з другого боку?

— Чому? Бо з сеї сторони краще і лучче.

— Куди там! З другої сторони, від Подолу, те саме! Замість іти прямо вгору справа, звертає дорога вбік і проходить зліва до північних воріт острогу.

— Гм! Не знаю! — відповів молодець.

Лют засміявся.

— А котрим боком звертаємося до частоколу, коли підходимо зліва?

— Звісно, що правим... Ага! Вже знаю. Бо на правому рамені нема щита.

— Бачиш? — поучав Лют. — Якщо ворог перекине щити на праве рамя, то буде безоружний і не буде боронити нашим разити напасника стрілами та камінням, а як не перекине, то буде від сторони частоколу без ослони.

— Диви, диви! — чудувався Мстислав. — Як мудро виміркувано.

— Се наш князь так придумав. Він лише і про те думає, та коли видумає, то і старий Свинельд не втне.

— Воєвода?

— Еге ж! Він тепер у Переяславці заступає князя, і ми тепер туди їдемо...

— Він варяг?

— Ніби варяг, та його варязькі кості давно уже поросли руським м'ясом. Вже і свою мову призабув, бо у нашого князя варягів небагато.

— А се чому?

— Бо він більше за славою вганяє, чим за наживою, на полю-

ддя не ходить, а живиться добичею з війни та ловів. Варяги люблять достатки, тому волять молодших князів, Ярополка, Олега або царгородського кесаря. Та і князь волих наших добровольців, чим їх, бо наш народ хоч менше одчайдушний, но зате намного ту-гіший та вірніший.

— Звісно, — замітив Мстислав, — хто бореться за гріш, тому слава байдуже! — Так гуторячи, увійшли вони в острог. Упродовж частоколів, з-над яких грізно гляділи з грубезних колод збудовані вежі, лишено для доступу борцям та для довозу стріл, каміння, смоли та води досить широку вулицю, яка окружала стоячі всередині дворища. Дворищ сих було кількадесят, а належали вони до найзнаменитіших дружинних бояр, що проводили відділами княжого війська. Довкола кожного дворища стояли ще житниці та комори на всілякий воєнний припас та поживу і довгі хати для рядових вояків-гриднів.

Найнаряднішим був дворець воєводи Фарлафа, де жило у хатах триста варягів. Тут застава була срібна, а багаті паволоки вкривали стіни, столи та лави. У других сього не було, бо се були хати дружин з тиверських, полянських, сіверських, улицьких, словінських земель, сини бояр, кметів, ізгої-закупи, як Мстислав, і ізгої-раби, які викупилися з рабства або яких викупив князь за хоробрість у бою. На великому майдані посеред острогу стояло окремо укріплене дворище київських князів, а між ним і північними воротами, що вели на Поділ, виднілась святиня бога Перуна.

На майдані панував рух, як на торзі перед виїздом купців-гречників човнами на південь. Товпи кметів та рабів виносили з житниць на плечах міхи з борошном, вуджениною, салом та уставляли їх рядком у пристані, де ждали на них довгі липові човни, обмазані смолою, з лавками та довгими веслами. Скрізь по майдану сиділи гуртками дружинники-гридні, себто прибічні вояки князя, зайняті воєнним ділом. Вони оstriли мечі, списи, топори, пробували луки, оглядали лати та щити, а усе те серед пісень та жартів. Раз у раз зачіпав хтось Люта.

— Добро з приходом. Люте, що, ти сина привіз? — питав якийсь знакомий.

— Ні, се твоя жінка тобі прислала, аби-сь не забув, що маєш сина, — відповів Лют.

— Коли ж у мене нема жінки!

— Ну, а у мене сина нема.

За якийсь час знову хтось зачепив їх.

— Ти де роздобув отсього пса? — питали. — Та ще й з песенням!.. — додавали, вказуючи на Мстислава, що усе оглядав дитячими очима, подивляв і забув язика у роті.

— Тю на твого батька, — огризався Лют, — се його братанич.

— Як-то?

— Ну, звісно як, песеня старій собаці все сином або братаничем, а тобі, відай, першим братом доводиться, може, ні? Як ні, то вибачай, ти, видко, з іншої буди.

Вкінці приїхали перед стайні, де чимало отроків проводило, чистило та уїжджало коней. Коли побачили Люта, сейчас надбігли та взяли коня до стайні. Мстислав зліз також і станув біля Люта.

— Страх, як тут у вас гамірно, у лісі навіть весною такого не буває, — зауважив.

— Чого соловишся? — гукнув Лют. — Краще подумай, що сказати князеві. Що тобі зі сього, що тут ловиш галки та ворони. Як князь тебе прийме, то нагладишся досить, заки поїдемо.

— Гей! Не погавишся, Люте, ні, бо їдемо вже завтра! — почувся нагло за ними різкий, молодий голос.

Лют обернувся, наче гадюка вжалила його у потилицю, і похилив сей час голову та зігнувся, дотинаючи рукою землі. Не знаючи чому, зігнувся Мстислав і собі, а коли знову випрямився, поняв сейчас, що перед ним сам князь.

Князь був без шолома, а чорне волосся зв'язане було у чуб на вершку голови ремінним волоком. Чорні вуса одтінювали добряче лице з ясними синіми очима та густими бровами. У лівому усі висів ковток із одним карбункулом та двома жемчугами, в прочім не різнився князь нічим від своїх вояків. Його середню ростом, але тугу, костисту стать укривав шкіряний одяг, прикрашений по берегах мережками, які вишила його любима жінка Малуша. Широкий черес зі застромленим ножом та келепом і кринкі¹ чревії з бичачої шкіри, грубо окуті, доповняли стрій. В руках держав щітку, якою вичистив саме свого любимого коня. З усеї його статі так і било здоров'я, сила, охота до бою та любов до життя і світу.

Мстислав почув до сього чоловіка з першої хвили якусь почесть та любов, наче до якогось вельми поважного у родині дядька або старшого брата. Між тим Лют отямився і відповідав князеві.

— Тим краще, князю! Лют не любить, щоб ретязі ржавіли, а на мечах баби пекли поросята, — відповів.

— Добре кажеш! — засміявся князь. — А хто се з тобою прийшов — свояк?

— Своyak князеві по спису та ратищу, але Младанові і Радославові Воєславичам із тиверського Залісся доводиться справді братом.

— Братом? — тут Святослав бистро глянув на молодця. — Младан... Младан... — говорив, а його очі прибрали якийсь дивний

¹ К р и н к і — великі.

вираз, і здавалося, що глядить Мстиславові у найтайніші глибини душі, — вони впали у чесному бою один по правій, другий — по лівій руці від мене. Через се і я мав час спасти свою голову... Задалеко, бач, тоді загнався між поганих... Всі, що були зі мною, згинувли... Младан... Младан... братом мені був, не слугою... таким будеш і ти.

І поклав свою малу, але кремезну і сильну руку на рам'я молодця. А сей глядів у сі сині, мов морс, глибокі очі і наче під впливом якоїсь таємної сили відповів:

— Буду, княже, клянуся на батькові кості та на Перуна!

— На меч, сину, клянись! — сказав Святослав поважно. — Що боги моторять, ніхто не знає, меч один не покидає чоловіка, хіба що чоловік сам його покине.

— Клянусь мечем, князю, що послужу тобі, як служили брати.

— Гаразд! — втішився князь. — Спасибі тобі, Люте, що привів сього героя. Іди-но у город, поклич Добриню і Володимира, а ти, хлопче... як тебе?

— Мстислав.

— А ти, Мстиславе, ходи зі мною і розкажи мені, чому ти, вже третій з роду, йдеш за мною, в той час, коли другі десятох або дванадцятьох синів годують з одної миски за піччю та навіть на Купала не пускають, щоб, бач, чужі блохи не обкусали?

Князь підійшов до коня, якого чистив, всунув щітку у торбу при сідлі, що лежало біля коня, а потім попрямував у дворище. По дорозі розказував Мстислав про свою судьбу і наче угадав, що подобається князеві, а що ні, бо говорив коротко, зв'язко. Святослав раз у раз глядів з-під ока на товариша; а коли сей згадав за Калокіра, почервонів увесь, а Мстислав замовк в одній хвили. Високе чоло Святослава стягнулося усе у зморшки, наче синє небо, коли знічев'я набіжать з-над Руського моря чорні хмарюки.

Густі брови наїжилися, а в очах заблищали якісь такі страшні вогні, що Мстислав задрожав.

«На Перуна! — подумав. — Горе тому, хто стане йому на дорозі!»

— То він має твої гривні? Собака грек! — сказав князь хрипким голосом, у якому звучала наче якась струна дикості і жорстокості. — Та ми відберемо їх у нього. Я знаю, що у нього нечисті руки, але доказів не маю. Так само і воєвода Фарлаф... — тут князь станув і звернувся до молодця.

— Хлопче! — сказав. — Ти тут чужий, нікого не знаєш, ніхто і тебе не знає, правда?

— Так, княже, хіба один Лют.

— Се нічого, се золото не чоловік. Але ти... умієш ти мовчати?

— Як батькова могила. Попробуй, княже, побачиш.

— Ну, гаразд! Бачиш, отже, мені здається, що Фарлаф і Калокір кують крамолу проти мене. Ти знай се і, бережучи мене, сліди за їх ножами та мечами, щоби котрий не знайшов дороги до мого серця. Я смерті не боюся, лише зради... Але ось говорити тобі про се невільно нікому — навіть у сні! Поняв?

Мстислав поклонився.

— Буду, княже, твоїм оком там, де твоє не сягне, та твоїм щитом, де твого не буде!

— Добре, а тепер розкажуй далі!

І, розмовляючи, пішли у дворище.

VI

НЕ ГЛЯДИ, КНЯЖЕ, ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ!

У тьмавій приємній кімнаті княжого дворища ждала на князя чимала товпа людей. У дорогих шубах та шапках, прикрашені золотими та срібними ланцюгами, самоцвітним камінням та шовками, сиділи і стояли руські купці-гречники, між якими видніло і кілька греків з чорними бородами та блискучими очима, у синіх туніках та жовтих сап'янцях. Поруч них віддільно станули земські бояри, що не брали участі у поході, а між ними визначався велетенського росту муж, може, шістдесятилітній, зі сивою бородою, у шоломі та дорогій візантійській зброї. При ньому стояв дванадцятилітній хлопець міцної будови тіла, з темно-синіми очима та темним волоссям, але з дивно правильними чертами лиця та повільними рухами тіла. Хто глядів на нього, той немов бачив, що хлопчина силою вгамовує вибухи своїх бажань та пристрастей, відблиски яких появилися хвилями у глибині його зіниць. Спокійно і розважно гляділи вони на світ, наче передчуваючи ту задачу, яку колись мав сповнити саме той молодець.

Сим високим старцем у зброї був воєвода Добриня, а його молодий товариш — се молодий князь Володимир, син улюблениці Святослава, Малуші.

По другому боці кімнати стояло з двадцять оружних мужів у візантійських та варязьких зброях або і без них, у шкіряних каптанах, широких черкесах та шапках з вухами.

Князь сів на стілець, який подали йому слуги, і обкинув зором увесь збір. Мстислав, що стояв при дверях, бачив, як на лиці Святослава показався глумливий усміх, а його голос, коли обізвався уперше, зазвучав різко, наче скрегіт різаного каменя.

— Гаразд, панове бояри! А і вам, грецькі гості, добро з приходом! Що ж приносите з моєї Херсонеської та Болгарської волості? Чи живе ще недруг наш і ваш кесар Іван Цимісхій?¹ Чи патрицій² Калокір уже перетягнув на свою сторону всіх бояр царського престольного города?

З-поміж греків виступив наперед муж у середніх літах з багатим ланцюгом на шії, а за ним дванадцять рабів несло дарунки: золоті та срібні миски, свічники, кубки, ковтки, ланцюги, пряжки

¹ І о а н н І Ц и м і с х і й — імператор Візантії у 969–976 рр. Патрицій К а л о к і р — постать історична.

² П а т р и ц і й — титул достойника у Візантії. — Авт.

та запинки і звої величавих паволок, на яких були виткані золотом леви, орли, коні, люди та всілякі казкові потвори.

— Хто ти? — поспитав князь.

— Я раб рабів твоїх, ваша княжа височість, Партеній, сумирний раб божий із Доростолу, приходжу як посол від патриція Калокіра з Переслави.

Мстиславові аж мороз пішов поза шкіру, коли почув се ім'я. Він зблід, як стіна, і глядів лише, витріщивши очі, на мужа, який з облесним усміхом та покірним лицем слухав слова князя.

— Я так і думав, що ти ще тут у нас не був, бо бачу, що став нув між тими, яким дещо не всмак пішли мої походи на південь. Коли тому три роки клявся я Калокірові на Перуна та Велеса, стояв він та други його між моїми гриднями. Нині чомусь-то ви відцуралися від них, а пристали до моїх плугових бояр. Се вельми поважні та добрі люди, і я їм честі не уймаю, але се не пара вам, ні нам, що беремося повалити великого кесаря у Царгороді, а посадити на його престолі маленького херсонесця.

Їдкі слова Святослава поділали¹ на послів, наче відро холодної води.

Лиця їх помертвіли, поблідли. Вони, бач, налякалися, що князь проглядів їх дволичну гру і добре розумів, що Калокір був лише куклою царгородського кесаря — а між тим вони вірили у його легковірність.

«Він сміється з нас, — погадали, — а за хвилину велить наволічи на паль або виколоти очі. Бережіть нас, спасе, і ти, пречиста!»

Але так не було, і посли швидко успокоїлися, коли князь заговорив далі.

— Боїтеся Цимісхія? Ну добре, але я його не боюся. Якщо доставите мені усе те, що обіцяли, то маленький херсонесець сяде-таки в золотій палаті кесарів на великому престолі. Тому можете сміло ступити знов на той бік кімнати, де бряжчить зброя моєї дружини та де сидить на маленькому престолі великий князь, що страхів не боїться.

Партеній зітхнув, і окісний погляд його очей упав із-під повік на гурток княжих дружинників, між якими визначався дорідний білявий муж з рум'яним лицем та великими круглими очима — Фарлаф.

Мстислав побіг зором за поглядом грека і побачив, як варяг тріпнув згідно пальцями.

— Князю! — відповів посол. — Господин мій, патрицій Калокір, не дарма славить під небеса розум твоєї достоїнності. Ти сейчас

¹ П о д і л а т и — впливати.

замітив, що ми прийшли сюди зі сим, з чим приходили колись. Іван Цимісхій вернувся зі сходу, і як усе велося в житті, так і тепер вернувся побідником, а з ним стотисячне військо. Усі наші приклонники покинули нас, багато гроша, який поплав у їх мішки з Херсонесу та Доростолу, пропало. Кесар велів удушити сина і осліпити зятя патриція Калокіра, а сам збирається іти війною на Болгарію. Ось чому приїхали ми, князю, остерегти тебе і навколішках благи: «Іди, князю, з Болгарії, вертайся на Русь та жди пригідної хвилі. Поки що не благословить бог нашому господинові на престол, ні тобі на болгарські волості. Заждім, а за кілька літ, певно, знову прийде нагода відбити втрачене!» На доказ вічної дружби та щирої любові посилає тобі ось ті дари!

Святослав навіть не глянув на скарби, які зложено у його стіп, а на які ласим оком гляділи Фарлаф та варяги. Його лице поблідло, а на чоло виступила кривава, аж синя жила, ознака гніву.

— То так? — почав тихим, хриплим голосом. — Такої співаєте тепер, коли дружинники мої стоять за Дунаєм під брамами Румелії?¹ Ну, гаразд! Я не тягну Калокіра за бороду. Хоче... то нехай, про мене, сидить у Доростолі та перебирає чотки або їде цілувати коліна кесаря та заплатить за нужденне життя носом та вухами, язиком або очима. Я обійдуся без нього та поїду сам добувати не в'янучої слави або смерті і сяду на престолі сам або погину! Краще самому, опершись об дерево, боронити життя, чим повірити його охорону трусові!..

Голос Святослава кріпшав в міру того, як говорив. При словах: «Я обійдуся без нього» — встав і випрямив свою могучу, геройську грудь, наче наставляючи її ворогові.

Хитрий грек зігнувся ще нижче.

— Великий князю! — відповів. — Калокір не думає навіть покинути рядів дружини твоєї достойності і за себе не боїться. Він дрожить лише за життя твоє і твоєї дружини. Тому благає тебе як найвірніший друг, щоби ти не кидав свого безцінного життя у страшні небезпеки нерівного бою. Друга нагода може лучитися, але друге життя ніколи. Коли згинете, ти і дружина, хто ж оборонить Калокіра?

З зачудуванням глянув Святослав на грека, в сумніві, чи не скривдив його підозрінням трусості, де промовляла тільки дружба. Тому сказав вже лагідніше:

— Вертай у Доростол і скажи, що я іду з дружиною. Калокір нехай не боїться за мене. Коли сам готовий гинути, ну, то згинемо обидва — буде веселіше. А якщо побідимо, чого надіюся, то посмі-

¹ Р у м е л і я (Ромелія) — Візантія, ромеї — греки, які як один з багатьох народів населяли Візантію.

ємося з його обави. Скажи йому, що як нема на світі скарбів, якими можна би мене купити, так нема на світі небезпеки, яка здержала би мене від наміреного та вирішеного походу.

Низенько поклонилися посли і вийшли. Князь сів знову на стільці і задумався, перебираючи пальцями темний чуб на вершку голови. Всі мовчали і перешіптувалися нишком. Лишень Фарлаф покинув своє місце при князеві і за плечима усіх прямував до дверей за грецькими послами. За ним збирався до відходу і Мстислав, бо надіявся, що стрінеться з Партенієм, — коли нагло почувся голос князя:

— Не відходи ще, Фарлафе, послухаємо, що скажуть наші земські бояри та огнищани!

Лице Фарлафа почервоніло, наче у хлопця, якого зловлять у чужому саду. Він вернувся на своє місце, а Мстислав скористався із руху, який виник між зібраними, і станув недалеко дверей, щоби вийти ще перед другими. Між тим з-поміж бояр виступив старий Путята з Києва, низький, з кривим носом, що, мов клюв грабіжної птиці, виставав зі сухорлявого, опаленого вітрами лиця.

— Князю Святославе, — начав. — Мене вибрали земські громади бесідником, щоби я поклав тобі на серце бажання полянських громад.

Святослав стягнув брови грізно, але відповів спокійно:

— Не громади мене поставили князем, не вони дають мені дань на харчі для моєї дружини, тож і не можуть вимагати, щоби я був їм на вислуги.

— Се правда, княже, — сказав на те Путята. — Князь Ігор ходив на полюддя і збирав борошно, шкіри, віск та мед. Тому і любив його народ, а погані печеніги не забігали до нас рік у рік, Ігор пильнував землі батьків, і земля...

— Покрила його, вбитого деревлянами, — докінчив за Путяту князь.

— Не земля його вбила, а власна несить, — відповів боярин.

— Пусте городиш, Путято! — кликнув князь. — Ігор пильнував вас, і ви вбили його, а за рік-два скажете ще, що і могли його вбити без суду, бо ж його, як раба, годували. Я не раб, мене годувати не будете, я сам годуватиму себе і дружину ось чим!

Тут князь ударив рукою по рукояті меча.

— Княже! — зауважив старий Путята поважно. — Знаю, що ти нас, мирних землян, не любиш і не слухаєш — добре! Але сивий волос шанувати є повинністю усіх, се закон прадідів, тому повинен і ти вислухати, що тобі говорять старці твого народу!

Княжі дружинники глянули на Святослава, бо сподівалися одного зі сих вибухів дикого гніву, перед якими так усі дрижали, але

о диво! Князь опустив голову, потер чоло рукою і замовк сейчас.

— Правда твоя, батьку, — сказав по хвилі, — говори, що знаєш, слухаю!

— Слухай, князю! В тебе щире, золоте, руське серце, а не грецька їдь, ні варязький камінь. Тому і сам знаєш, що тобі не грозить у нас судьба Ігоря. Ти не Ігор, а твоя дружина — се, по найбільшій часті, таки наші діти та внуки. Се дає нам право бажати собі, щоби вони гинули для добра Руської землі, а не для твоєї лише слави. Ти на полюддя не ходиш, нам ніякого діла до тебе, але наші діти гинуть з тобою, а їх вигодували ми. Не купили ми тебе, не купив ти їх. У тебе твоє право, у нас наше. Ось бачиш, доки сидів у Ітілі¹ хозарський каган², зрідка показувалися лишень печеніги у наших степах. Розлетілися хозарські пастухи по східних пустинях, вигинули хлібороби та купці, остався степ, а по тих степах гуляє орда. Ти сам, княже, не раз і не два побідив їх, та що з того? Той самий грім, що розбив Хозарську державу, отворив їм також ворота на Русь. Збагни, отже, своїм розумом, Святославе, що тобі робити. Не до князя отсе кажу, лише до русина-полянина з Києва.

Святослав не відповів зразу бояринові. Він вдивлявся у простір очима натхненного бояна, а далі почав:

— Болгарія, Переяславець, Дунай, золота Візантія — се рай! Коли я ішов на хозар, печенігів, в'ятичів, бажав я покорити їх вам на славу, і вони покорилися перед вами. Ви стали сильнішими від усіх народів землі, навіть від кесаря, бо і він дрижить перед нами у своєму теремі. Та тепер хочу іти туди і взяти собі болгарську землю, собі і вам. Се середина моєї землі. Там золото, срібло, паволоки, шовки, зброя, вино, а з Русі хліб, риба, шкіра, віск, мед і челядь. Там вигода, достаток, сонячні поля і луги, світло і тепло, се волость Дажбога. А вам чималі бариші прийдуть з торгівлі у сих нових землях. Може, ні? Тож я здобуду сей край, а за рік вернуся і покінчу з поганими, як покінчив з хозарами. Ну, що ж, Путятю, вдоволівся?

— Чи ти, князю, підеш у Переяславець, чи тут останешся, на се твоя княжа воля, — відповів Путятю, оминаючи пряму відповідь на запитання, — розваж лише, що ніякі багатства не заплатять за всю кров та сльози, що поллються з твоєї причини у степах і на Дунаї, вкінці уважай, щоби, шукаючи чужої землі, своєї не втратив. Великою є людська злоба, а злі дорадники і рідну дитину вміють підцькувати на батька або й одного рідного брата на другого.

¹ Ітіль — столиця Хозарського каганату в VII–X ст., вище сучасної Астрахані на р. Ітіль (Волга). Зруйнована в 965 р. київським князем Святославом.

² Каган — хан, володар. Ся назва прийнялася опісля й у нас — Авт.

Ти, Святославе, могучий князь, такий, якого не було ще на нашій землі, та проте ти лише чоловік. Що буде діятися у твоїй землі, коли над тобою відправлять тризну? Хто удержить в послуху болгар, хозар, в'ятичів? Твої сини навіть до Новгороду йти не хочуть, бо їм задалеко... Тому не слід собі ще чужих земель шукати, а зібрати власну в одну руку та злучити її, як землі одної родини!

Князь стягнув брови і ждав, видко, нетерпеливо кінця бесіди Путяти. Коли старець скінчив, підняв руку на знак, що хоче говорити.

— Слухайте, Путято, і ви, бояри: доки ще кров красить моє лице здоров'ям, доки Дажбог подає силу моїм раменам, а удар мого меча, наче удар Перуна, торощить ворожі черепа, доти не вірю, щоби з моїх рук могло випасти кермо княжої власті. Мої сини та їх воєводи заступлять мене та світитимуть ворогам чи бунтівникам у очі мечем і пожежею. Вони творитимуть також у моєму імені правду людям на суді та приносятимуть жертви богам за себе та народ. Коли я вернусь, — не скорше, — осяду у Києві і зроблю усе те, чого хочуть від мене бояри. А поки що нехай сей, якому по батькові нічого не належить у спадщині, візьме землю, котрої ніхто не хоче... Володимире, ти будеш князем у Новгороді, а воєвода Добриня допоможе тобі у правлінні, якщо не стане тобі умілості.

Володимир покраснів, його прегарні очі загорілися блиском. Він ступив два кроки вперед, здавалося у першій хвилі, що кине-ться на шию своєму татові. Та Добриня шепнув йому до уха кілька слів, і хлопець укліяк у стіп батька, кладучи руку на меч, який Святослав держав у руці.

— Клянуся на Перуна, Велеса та всіх богів землі, води та воздуха і на сей меч, оборону і опіку усіх, що шукають правди у житті, що доховаю віри князеві та слухатиму всіх його наказів. Рука моя та голова завсіди будуть трудитися по волі його, доки не розділить нас Мара-Смерть!

Святослав поклав руку на кучерявій голові сина і підніс очі на небо, мов у молитві. Грובה мовчанка панувала у зборі, навіть християни, яких було там кілька, мовчали, перейняті повагою хвилі. Здавалося, що над сею хлоп'ячою головою буяє невидимо геній будучини та ніхто не знав, що се геній будучини усеї Руської землі.

VII ПЕРШІ КРОКИ

Коли після засідання княжої ради Мстислав вийшов поглядіти на Партенія, не знайшов уже його, зате побачив Фарлафа, який допитувався за грецькими послами поміж дружинниками та купцями. Вони відповідали йому, що посли таки сейчас відїхали човнами. Мстислав чув сю відповідь і бачив, як почервоніло з досади лице варяга. Він затиснув п'ястуки та заляв стиха, але відтак ударив себе рукою по чолі і, посвистуючи, пішов у свою квартиру.

«Видко, він мав діло до Партенія, — подумав молодець, — і, певно, знає, де він... ану ж бо, пробуймо щастя!»

І з поклоном приступив до Фарлафа.

— Якщо благородний конунг¹ бажає швидкого посланця, то я дожену човни верхом! — сказав. — Я без служби та хліба, волочуся за багатими людьми і радо послужу тобі.

Фарлаф ледве глянув на молодця і лиш згідно потряс головою.

— Ні! — відповів. — Мені не треба посланців, ні слуг з руського племені. А впрочім, не так-то легко догнати кого-небудь на бистрій течії.

— Я дожену!

— Не потреба, іди собі! — засміявся Фарлаф. — Благородний Партеній та ярль² Фарлаф обійдуться без таких посланців, як ти.

Мстислав поклонився, Фарлаф відійшов, посвистуючи, далше.

Так, отже, не вдалося молодцеві дізнатися про місце, де перебував Партеній. Зате дізнався, що між ним і Фарлафом є зносини і то часті. Сей успіх задовольнив Мстислава. Коли йому вдасться не втратити з очей Фарлафа, то, певно, найде Партенія та зажадає від нього рахунків за його вчинки. Тоді зродилася у душі молодця постанова не покидати знайденого сліду нізащо у світі. Обов'язок месті за кривду вріс так глибоко в його душу, що у першій хвилі забув навіть за обов'язки, наложені на нього князем. Але вкортці нагадав собі їх і сейчас уложив собі план поступовання. Відшукав Люта та передав йому на переховування свій меч та шолом, а сам пішов у дворище варягів, де наставник враз із челяддю заходився біля вечері.

¹ К о н у н г — назва володаря у варягів. — Авт.

² Я р л ь — скандінавський князь. — Авт.

— Чого тобі? — спитав дворецький молодця.

— З приказу князя прийміть мене між челядь! — просив Мстислав.

— Хто ти?

— Я... боярин!.. А хто я, се не твоє діло!

Мимоволі та мимо недостачі досвіду, найшов молодець найкращий спосіб поступовання за двірськими блюдолизами. Дворецький глядів хвилю на дорідну та струнку стать молодця, вкінці склонив голову покірно і сказав:

— Коли так, то йди. благородний боярине, та роби, що хочеш, я про тебе нікому ні слова не скажу. Клянусь Перуном!

І Мстислав остався між службою.

При вечері засіло до столів понад триста варягів. Фарлаф сидів сам кінець стола та видавав прикази. І хоч варяги мали звичай багато пити при їді, він пив мало і скоро покинув кімнату. Коли вийшов, висунувся за ним і Мстислав.

Криючись попід парканами та горами мішків, вовняних покривал, сідел, поміж товпами сплячих або сидячих дружинників, слідував молодець за воєводою варягів аж до послідніх хат, де пробігала вулиця, що окружала увесь острог. За нею їжилися уже палі частоколів. Фарлаф станув на вільній вулиці й оглянувся. Мстислав припав до землі, але з-за угла крайньої хати, під якою укривався, слідив бистро за воєводою. А поведінка того була справді чудна. Зложивши руки довкола уст, обізвався тричі совою. За хвилю почулися десь з віддалі такі самі знаки, а тоді Фарлаф підійшов до частоколу і без труда видобув два кілки, якими прибивано палі частоколу до поперечних лат. Удолині були палі підрізані, а нарізи прикрито землею.

«Гарно! — подумав Мстислав. — Такі чотири палі, і пропало могуче городище київських князів».

Між тим Фарлаф застромив кілки між другі палі, щоби не погубилися, а сам підійшов якраз до сеї хати, під якою чаївся Мстислав, і відкинув засув. Відтак став обходити хату довкола, і нагло стерпла шкіра на Мстиславові... Йому нікуди було тікати. Довкола вільне місце, а найближчі паркани доволі далеко, — заки зміг би добігти, певно, побачив би або почув би його варяг. Зірвався, отже, та рішив і собі обійти хату другою стороною, наче ловець, що тікає довкола грубого дерева перед туром або кабаном.

Тихим, нечутним кроком пустився уздовж стіни, і, якраз коли станув перед темними дверима, почулися голоси при частоколі. Одним скоком найшовся Мстислав у хаті. Вона була повна бочок з рибою та в'язаних у звої волових шкір. Саме у сій хвилі вийшов з-за хмари місяць вповні і роз'яснив дещо кромішню пітьму хати

крізь вузькі вікна та відчинені двері. Мстислав ледве встиг залізти між шкіри та заховатися за найбільшою бочкою при вході, коли у двері вступило троє мужів: Фарлаф, Партеній і якийсь слуга. Слуга станув при засуві з ратищем, криючися за дверима, а двоє других увійшли у хату.

— Чи тут безпечно? — спитав голос Партенія.

— Зовсім, я ж сам відсунув зовні ці двері.

— Гаразд! Панагія поблагословить діло твоє, достойний протоспатаріє!¹

— Протоспатарієм зовеш мене?

— Так! Якщо удасться наше діло, золоті лати та хвостатий шолом стріне тебе у царському хризотрікліні², на се маєш слово царя Івана.

— На Гель і норни³, — скликнув Фарлаф, — мій меч до послуг імператора!

— Імператор не потребує ще тепер твого меча, а твоєї голови. Ось тобі від нього дарунок і питання.

У пільмі почувся важкий брязкіт золотих монет у шкіряному мішку.

— Справді, царський дарунок! — закликав Фарлаф. — А тепер скажи, про що питається володар Сходу свого протоспатарія?

— Коли виїздить Святослав із Києва?

— Завтра.

— Так? В такому разі старайся з твоїми варягами іти передом, коли прийдеться біля Ненаситця перетягати човни. Наші степові союзники нападуть на задню сторожу, де звичайно перебуває князь. Ви удавайте, що не знаєте і не чуєте, що діється, і приходіть на рятунок запізно. Поняв?

— Авжеж! Але хто заручиться нам, що наші степові друзі, позбувшись ворога, не захочуть позбутися і свідків?

Партеній засміявся.

— Подумай лише, протоспатаріє, що імператор воює у Сирії та що за кожну ціну наймає хоробрих вояків, які б слухали лише його, а він на них міг би опертися. Потім Оле Гардарсзон, варязький гетеріарх⁴, помер на гнилу гарячку...

— О боги! Солом'яною смертю!⁵

¹ Протоспатарій — візантійський полковник. — Авт.

² Хризотрікліній — золота палата візантійських цісарів. — Авт.

³ Гель — пекло у скандинавців. Норни — богині судьби. — Авт.

⁴ Гетеріарх — візантійський генерал. — Авт.

⁵ Природну смерть називали поганські германці «солом'яною» і дуже її боялися, бо хто так помер, сей не йшов у рай Вальгаллу, лишень на сумний, мрачний Нальштрэнд, т.зв. пекло. Тому германці старалися гинути у бою, а варязькі старці отвирали собі жили, щоби при їх смерті плила кров. — Авт.

— Е, ні! Товариші протяли йому жили, але його місце не обса-
джене. Хто імператорові приведе кількасот варягів, той буде гете-
ріархом...

— Згода! — сказав Фарлаф. — Лише одного не вимагайте від мене.

— Чого саме?

— Як довго я у службі Святослава, так довго не підіймуть ні я, ні мої люди руки на нього самого. На його вояків можемо, на нього самого ні.

— Розумію! — відповів Партеній. — Се гарно, що ви так вірно служите своїм панам. Тим краще прийме вас імператор Іван у ряди своїх військ.

— Коли ж ви виїжджаєте у Херсонес?

— Сейчас! А на тебе ждатиму у давніх термах на Білому Бере-
зі¹, якщо напад не вдасться. Там обговоримо, що робити далі.

— Ага! Значить, ви не дуже певні свого.

— Усе в руках бога та святих його! — відповів побожно Пар-
теній. — Часом дає він побіду і поганим, щоби покарати за гріхи християн. Тому не треба надто уповати на слабі людські сили. Жду тебе, отже, у старих термах. Ну, з богом!

— Хай боги зіллють на імператора та на тебе усі блага Азгар-
ду!² Нехай перемога іде за ним крок в крок, а перед ним хай Тор мо-
лотом проторить йому дорогу!

Обидва вийшли з хати й удалися до діри у паркані. Наче з гарячої купелі, вискочив і Мстислав і стрілою побіг у напрямі табо-
ру Святославової дружини. З гридниці варягів долітав гамір п'яних голосів, на порозі сидів наставник та прикладав до закривавлено-
го чола холодну воду. Котрийсь із гриднів кинув у нього окутим рогом та набив йому кривавого синяка. Мстислав спинився при ньому.

— Де князь? — спитав.

— У себе, спить, не ходи туди. Він там сам з жоною, сином та Добринею. Навіть другі воєводи не йдуть туди у той час.

Але Мстислав не слухав слів дворецького, лише біг далі. У йо-

¹ Терми — бані. Білий Берег (Білобережжя) — чорноморське узбережжя біля Херсонеса.

² Азгaрд — місце пробування германських світлих богів у Вальгаллі. Богів сих звали азами. Найзнаменітшими богами були Одін, Льокі і Тор. Крім сього, були ще у германців боги п'їтьми, ніфлюнги, які перебували у Ніфль-
гаймі, а дальше велетні і карлики. Перші з них — се уособлення сліпих, жив-
лових сил природи, другі — се творча сила, яка в укритті перед велетнями
копичить. скарби у підземних печерах. Сі скарби — се багатство природи, яке
ази (лучі сонця) добувають на денний світ весною, убивши велетня снігу, що
лежав на сих скарбах (Фафнір). — Авт.

го голові гуділо, наче у млині. Батько та його гроші, викуп довгу, месть над Партенієм і Калокіром, грецько-варязький заговор, мужність та благородність Святослава і хитрість Цимісхія — усе те змішалося у голові хлопця, який справді багато дечого уже по дорозі побачив і навчився, та таки ще не привик до такого множення подій і вражень.

При вході у дворище князя стояла сторожа, і у неї просив Мстислав пропуск. Сторожа не хотіла його пропустити, думаючи, що се звичайний собі ізгой, що просить правди на свого жорстокого господина. Вартові відправляли його до тисяцького або до воевод, бо знали, що князь потребує спочинку. Мстислав не вступався, зчинилася сварка; вкінці отворилися двері, і у темряві почувся дзвінкий, а так добре звісний усім голос:

— А що там таке при вході? Попилися, котюги?

У голосі сьому звучала веселість, яка звичайно огортала князя перед виправами.

— Ні! — відповів вартовий. — Якийсь ізгой насильно преться до вашої княжої милості з якимсь ділом.

— Пусти його, чуєш? Ізгою, чи як тебе там... Ходи сюди!

Притьмом кинувся молодець до князя та обняв його коліна.

— Згадай, князю, твоє слово нині ранком. Приношу тобі вісті, яких ні ти, ні я, ні хто другий не надіявся. Від них зависить усе — честь, слава, а навіть життя кагана усієї Руської землі.

Князь відправив одним движком руки вартових і відчинив двері кімнати.

— Ходи! — сказав.

Ввійшли у простору, але низьку світлицю, вистелену коврами та обвішану золотою та срібною посудом і зброєю. У куті горів у комині веселий огонь зі смоляного ріща¹, а у другому стояла висока і широка лежанка, вистелена ведмежою шкурою. При низькому столі, на якому стояв великий дзбанок меду і срібні чарки, сиділи Добриня і Володимир, а біля печі стояла гарна, невелика ростом жінка з ніжними чертами лица та веселими очима. Всі троє широко відкрили очі, коли побачили молодця з наляканим виразом лица та у замараному одязі. Але Святослав засміявся.

— Не бійтеся, любі, сього хлопця, се брат Младана, що тебе, Володимире, учив метати ратищем з коня. Він тепер з богами радіє у вираї, а його брат ось між нами.

Молода жінка зітхнула.

— Кривава твоя слава, Святославе, — сказала, нахмурившись, — та й, відай, зібрав ти її хіба доволі на своєму віку. Не посидів би уже раз дома!

¹ Р і щ а — хмиз, сушняк.

— Ха! Ха! — засміявся князь та погладив кругленьке підборіддя жінки. — Бачиш, якого тобі сина-сокола подарили боги? То для нього трудитись мушу. Коли я замкну очі, посягнуть по Новгород і литовці, і чуди, і Ярополк, і Олег, не усидіти там Володимирові. Ось я хочу добути йому царство краще за другі, царство дунайських болгар. Я не хочу, щоб брати від першої моєї жінки казали йому: «Ти, «робочич», слухати нас повинен, а не ми тебе». Ти сама знаєш, що він сильніший і мудріший від своїх братів.

— О так, се правда! — поспішила підтвердити Малуша і з материнською гордістю поклала руку на кучерявій голівці сина.

Між тим Добриня підсунув молодцеві кубок меду, і сей, випивши, оправився вскорі.

— Розкажуй-но, Мстиславе, свої вісті, — сказав вкінці князь, — а ти, Малуше, дай нам дечого попоїсти.

Мстислав чув не раз, що Святослав живиться лишень печеним м'ясом та хлібом, а ніяких присмаків не добагає¹, але не дуже у се вірив. Тепер пересвідчився, що так є справді та що навіть молодий князь Володимир зовсім на батька схожий. Княгиня зняла з-над багаття чимало прутиків з куснями жареної баранини і подала їх на срібному полумиску князеві, а сей вручив кожному по одному, не виключаючи і Мстислава.

— Їж, брате, коли будеш ситий, краще розкажеш. А ти, Добрине, не любиш такої їди, тож з'їж лише про око один кусень. Вже і так Малуша кривиться, що я приймаю гостей по-степовому.

Добриня засміявся, Малуша вдарила князя маленькою рученькою по м'якій чуприні, а відтак всі прийнялися за їду. Навіть на бідного ізгоя Мстислава дуже добре подіяв сей веселий і щирий родинний настрій, і він зі смаком заїдав товсте м'ясо, загризаючи хлібом.

Коли покінчили усі їду, Мстислав почав розказувати. В міру оповідання похмурніло лице князя, хвилями набігали жили на його чолі, вкінці вдарив рукою об стіл і засміявся тим сміхом, яким сміється ворог.

— То, значить, — сказав, — що Никифор і Калокір пошити мене бажали у дурні?

— Так воно виходить, князю, — відповів Добриня. — Біда лише, що самі пошилися, бо Болгарія твоя, Никифора вбили, а Цимісхій тебе боїться.

— Перш усього, — проговорив по хвилі, — належиться подяка сьому ізгоеві за вірну службу. Коли у нього така рука, як голова, то старий Ігорів Свинельд найшов наслідника. Але про заплату подумаємо аж за порогами. Тепер дай йому, Малуше, яке не жіноче

¹ Д о б а г а т и — добирати собі їжу.

намисто, але таке, щоби показувало твою вдяку за урятування життя твоєму Святославові.

Малуша, з очей якої вже від довшого часу падали сльози, а уста дрожали з переляку та зворушення, відхилила віко великої, багатими узорами прикрашеної скрині та видобула з нього золотий ланцюг з великим дармовісом. У кожному звені горів самоцвіт, а у дармовісі кілька жемчугів і великий смарагд. Вона повісила се на шию молодцеві і поцілувала його в чоло.

— Се, сину, тобі від жінки, за спасіння мужа. І не ізгоєм тобі бути, а старшим між гриднями.

Добриня був зворушений, Володимир глядів з подивом і пошаною на молодого, а так уже заслуженого хлопця, а Святослав ударив себе рукою по коліні та, видно, чимсь вельми тішився.

Лише Мстислав покраснів.

— Милостивий князю і ти, достойна княгине! — відповів тремтячим голосом. — Не на се я розказав вам мою пригоду, щоби взяти нагороду. А хочете мене обдарувати, так уже обдаруйте свободою від Рогдая, але пощо сі скарби? Сей ланцюг — се майно. А я за наживу не служу.

Святослав поклав йому на плече руку.

— Се не нажива, хлопче, а знак вдяки від дорогої моєї Малуші для тебе. Що ти свобідний, то на те наша княжа власть боронити пригноблених. Се тобі належиться, і се ти одержав. А про нагороду поговоримо опісля. Ось ти краще розкажи Малуші за свою рідню, а я з Добринею пораджусь, як би то уладити похід.

Молодець розказував княгині за батьків, братів, Рогдая, Калину, Власта і нічого не скривав, бо бачив, яким співчуваючим та добрим було серце сеї жінки і матері героїв.

І довго в ніч радилися ще князь, найстарший воєвода і наймолодший гридень.

VIII НА ПОРОГАХ

Слідуючої днини досвіту князь Святослав удався з усією ріднею та дружиною на берег Дніпра. Тут волхв Перуна приніс коня в жертву богові, а жертвовною кров'ю окропив чайки на ріці. Відтак упорядкував князь дружинників. Попереду їхали на десяти чайках варяги разом із більшим руським відділом, який мав перетягати човни через пороги. За ними йшли поляни і деревляни, опісля — сіверяни та допоміжний відділ чорних болгар і в'ятичів. Позаду — тиверці й уличі.

Кожне з племен, які заселявали широку і родючу Руську землю, послало вибір своєї молоді у військо князя. Усе те були добровольці, які збиралися під рукою героїчного володаря добувати слави у далекому краї. Могутньою та багатою була Руська держава, і ніхто зі сусідів не міг їй дорівнятись або стати для неї небезпекою. Тому усі, що бажали воєнної слави, йшли за князем у Болгарію. Ніхто неodobачав ще і недооцінював як слід печенізької небезпеки та не дбав про оборону степів.

Святослав навмисне пустив варягів уперед, а сам їхав серед уличів, у крузі сотні вибраних дружинників, на самому кінці походу. Порядок, який визначено першої днини, мав остатись і на майбутнє. Але ось по двох днях появився між княжою дружиною Фарлаф, який приїздив питатися, чи князь не поробить яких змін у розстановленні дружини. Але Святослав відповів:

— Ні, змін не буде, іди, як умовився, передом і не журися про се, що діятиметься за тобою. Старайся доїхати чимдуж до Херсонеса на умовлене місце.

Фарлаф поклонився. О, якби він був знав, яке значення мають ці слова! Те саме сказав йому був Партеній і то майже тими самими словами.

Коли варяг від'їхав, князь видав Мстиславові кілька приказів, але так, що ніхто їх не чув, крім самого молодця, і дав йому перстень з рубіном та двома жемчугами. Рубін і два жемчуги — се був знак Святослава, звісний усім його полководцям.

Мстислав поїхав уперед вслід за Фарлафом аж до перших човнів, у яких їхали поляни. За порадою воєводів, вибрав собі Мстислав найхоробріших і остався з ними позаду, коли прочі поїхали далі. Те саме вчинив Мстислав і з другими дружинами. Воєводи дивувалися, на що князеві саме найхоробріші вояки, одначе не противилися, і коли над'їхав князь, Мстислав ждав його на чолі кі-

лькасот найдобріших молодців.

— Браття і дружино! — сказав до них Святослав. — Слухайте у всьому Мстислава Воєславича, як слухали б мене. На се моя княжа воля. Він поведе вас у Херсонес, а там вернете знову до своїх воєводів!

Се сказавши, поїхав далі, а усе окруження князя і самі дружинники Мстислава заходили у голову¹, що се за молодець та яка його задача. Але у Мстислава не було гордовитості, і всі пізнали, що се не є ніякий любимець князя, лише звичайний собі начальник відділу, який сам, може, не дуже і рад, що мусить самотійно орудувати військом.

І справді, накази князя були вправді ясні і точні. Мстислав мав якнайкращу волю, але все-таки князь наражував життя — сей найдорожчий скарб Руської землі. Він, Мстислав, мав бути сторожем сього скарбу. Не дивно, отже, що весь час проходив у нього, мов у гарячці.

Човни плили між тим з водою. Варяги попереду, а за ними прочі дружини, кожна про себе. Між поодинокими відділами були чималі відступи, так що увесь похід розтягався на якусь милю. Порядок сей заведено тому, щоби човни з поживою, яку везли зі собою дружини, не перемішувалися з другими, не наїздили на себе та не спричинювали заколоту.

Аж ось почувся здалека гук та шум води, яка розбивалася об гранітові скали — се були пороги. Ось тут почалася для дружини Святослава найтяжча праця. Через деякі пороги переїздили уміло улицькі керманичі з усім набором, при інших треба було людей та набір перевозити берегом, а лише порожні човни сплавлено вниз водою. Поміж скелястими лавами порогів була завжди полоса спокійнішої води, і ціла штука керманичів лежала саме у тому, щоб провести туди човен. Але се не завсіди вдавалося, і кілька човнів розбилося-таки о виступаючі чорні лави. Щоправда, се не спинювало походу, доки підвечір не доїхали дружини князя Святослава до п'ятого порога — Ненаситця.

Тут спинилися усі човни, а дружинники станули табором на березі. Уперше від виїзду з Києва зібралися відділи знову разом і переночували вкупі. Безчисленні вогні запалали у тихому вечірньому повітрі, але веселості не було у зборі. Всі ті тисячі молодих людей не боялися ніякого ворога, ні небезпеки, але у всіх однаковою була обережність перед темними силами Чорнобога-Морока та його дітей.

Колись давно син могучого бога Дажбога Дніпро плив собі спокійно у Руське море гладкою спокійною хвилею. У його струях

¹ Заходили у голову — ламали собі голову.

відбивали ясні зорі, князь-місяць та святе сонце свої світляні лиця. Тоді у глибокій воді оставало друге сяєво, що блищало та ясніло, хоча не гріло видця. Се був наче сон про небо у глибині води.

І позавидував бог пітьми Чорнобог-Морок, злобний степовий Див¹, славі Дажбога і став перебігати дорогу Хорсові сірим степовим вовком. Але наче удар, з батога, ударив його луч із ясних очей. Завив, заскавулів Див вовчим голосом і провалився у землю. Аж вийшов уночі над воду, щоб її спинити, але невиносимий блиск зір, що сяяли у дзеркалі, осліпив його, У скаженій лютості провалився Див, і знову усі створіння зраділи, бо думали, що навіки зник уже зі світу батько усього злого та усієї погані. Аж ось почала ворухитися земля-мати та кидати величезні вали землі. Сі вали репалися, наче боляки, а з них висувалися до сонця, до Хорса-Дажбога чорні руки, щоби порвати сонячний круг та запроторити у підземелля. Кинув Хорс своїми лучами на темні сили Морока, безсильно опали простягнені руки чорних потвор. Їх тіла повалилися на землю і вкрили її довгими рядами скаменілих туловищ — жулавцевими скалами. Залягли вони і в руслі ріки, але вода ударила на них знизу зі страшною, непоборимою силою добра, що побиває лихо і, проломивши, чорні звали, пробила собі шлях у море. Одначе під сими скам'янілими трупами дітей чорної сили не спить вона сама, хоча й не посміє стати супроти білої, ясної, доброї сили.

Але зрадно, крадьки, коли ніхто про се і не думає, виринають перед очима плавця чорні страшні руки і поривають необережного у пучину серед скаженого реготу всіх дітей Чорного бога. Тому не раз у давніх часах купці та вояки приносили у жертву темним силам рабів, коли приїздили на пороги. Не робив сього Святослав. Де можна було, там боровся з ними і побіждав, де годі було надіятись побіди, там наказував воякам іти берегом.

Коло Ненаситця заночували усі дружини, крім варягів. Сі перетягли свої човни уже з полудня, а підвечір були уже за порогом. При ватрах розсілися лише самі руські люди. Усі мовчки поїли, що бог дав на вечерю, а відтак полягали спати. Чат не ставив ніхто, бо навіть печеніги знали про страшних духів Ненаситця і боялися їх. Навіть вдень боялися доїздити до самої води, бо, мовляв, хто задивиться у скажені вири порога, того він і невидимою силою пірве та зітре у своєму кам'яному млині.

Навіть сам Святослав не співав та не веселився, як се у нього бувало при походах. Поважно догризав кусень м'яса та запивав пивом, а його воєводи сиділи мовчки поруч нього. Повечерявши, потер чуба дебелою рукою і поглянув на збір.

¹ Д и в — злюче, неприхильне божество пітьми. — Авт.

— А що, браття воєводи! Острі наші мечі та списи? — спитав суворим, різким голосом.

Усіх прошиб ляк. Невже ж Святослав береться воювати мечем з Дивом-Мороком?

— Острі, князю, — відказав за усіх сіверський воєвода Шварно, — та, бач, не знати, на кого нам зняти їх прийдеться. Ворога нема!

— А ось там!

Тут князь указав рукою на біляву піну, яку скаженіюча дніпрова хвиля вигортала зі свого нутра та випльовувала на скалистий берег.

Всі задубіли і замовкли. З сумнівом глянули один на одного з німим питанням у очах — чи, може, злі духи не помішали глузду князеві.

— Борисю, князю, з людьми! — сказав по хвилі мовчанки Шварно. — Але духам дай спокій, бо їх не побореш мечем, ні списом та не ослонишся щитом. Думай про молитву або жертву, не про бій, а якщо не хочеш молитися, то мовчи, не називай темних сил, бо ти не бог.

— Ха, ха! — засміявся князь злобно. — Знаю я добре, що так є, як кажеш. Але чи ти думаєш, що темні сили лише у ненаситецьких пропастях ворогують на світло, на сонце і на добро? Як під сими святими хвилями криються чорні руки Дивових чудовищ, так серед вірної княжої дружини чаїться... зрада.

Наче грім ударив нагло серед зібраних. Всі позривалися, лиця почервоніли, засверкали очі, а мечі зі зловіщим блиском вискочили з піхов.

— Як-то? Що-то? Хто зрадив? Де він? Топором злодія!.. У воду! В гноївку під ґрати!¹ — кричали один через другого воєводи, прискочивши до князя, який непорушно і спокійно сидів, сперши руки на меч.

— Хто зрадив, знаю, — відповів воєводам, — і його тут нема. Що буде далі, побачите. А поки що нехай кожний з вас, переволікши човни у воду, збере усіх вояків і стає від ріки аж до лісу у звичайному порядку.

Тут показав на темну стіну лісу, що простягався поруч берега у деякій віддалі від води.

Воєводи мовчали. Як-то? У війську коїлася зрада, а вони про се нічого не знали? А може, прийдеться завтра рубати зрадників? У грудях кожного закипіли злість і жадова пошматувати проклятих ножем або топором. Слова князя зробили своє. У сих ворогах чи

¹ Варяги карали трусів і зрадників смертю, кидаючи їх у гноївку під важку залізну ґрату. — Авт.

зрадниках бачив кожний висланців темної сили чорного бога п'їтьми і присягав нишком про себе визвати їх завтра до бою на смерть, без пощади ні для них, ні для себе.

— Усяке бувало на Руській землі, але зради не бувало, і ми сю погань осиковим кілком у живе горло вб'ємо! — говорили про себе герої, розходячись до своїх дружин.

При огні остався лише князь із Мстиславом, якому давав прикази і ради. Молодець ловив усім своїм єством слова князя, а ягоди¹ його горіли рум'янцем одушевлення.

Коли далеко за Дніпром засіріло небо, а на овиді зарожевів обрій степу, князь встав, простяг свої могучі рамена у небо і молився богам світла, що саме вертали на землю. Нишком кралися балками та яругами злі духи п'їтьми та забирали зі собою клапті розбитої темряви. Голосніше шумів та скаженів Ненаситець по скалам, радіючи, здається, потонулим учора жертвам і ждучи нових. Мстислав у повному наряді удався і собі до свого відділу вибранців, і вскорі заревли роги, що мали будити військо.

Зароївся берег ріки вояками, купцями і рабами, що мали перетягати човни або берегти панське добро. Огні задимилися знову, а чимало рабів та дружинників пішли гуртками у ліс за дровами. Подався туди і Мстислав, який укрити блискучі лати вовняною гунєю. Лати сі дарував йому при від'їзді Добриня, і аж тепер пізнати було, якою гарною та статною була уся поява молодого боярина. Стрій додав йому поваги та достоїнства, і аж тепер уперше глянули дружинники на нього з належною шанобою. Молодець пізнав ось, що відповідний стрій справді не заступить заслуги, але її показує світу.

Вибранці Мстислава розсипалися і собі гуртками і пішли у ліс. В той час, коли дроворуби стали рубати гілля та пні, грядні Мстислава збиралися коло нього та скидали плащі, гуні або сіряки, які мали на собі поверх зброї. Такий, бач, приказ видав був князь, який знав, що печеніги, певно, підсунули під табір шпигунів. Не сховатися б від них вибранцям Мстислава.

За короткий час вернулися дроворуби до огнів, але Мстислав не вернувся. Укрити своїх в гущавині, він пішов крадькома вперед із Лютом, який знову найшовся між товпою вибранців і вельми радів відзначенням Мстислава у княжій службі. Мовчки продиралися обидва лісом, ступаючи обережно, щоби не стрінути печенізьких чат. Ліс тягнувся повз берег, а десть у половині порога підходив до води на якихось двісті кроків. Понад водою проходив, наче битий гостинець, волок, тобто битий шлях, по якому перетягали на валках човни. Множество таких круглих валків лежало по бо-

¹ Я г о д и — тут: червоні, як ягоди, щоби.

ках шляху. Княжі дружини снідали при огнях, а раби витягали між тим човни з води та клали їх на валки. На маленькому горбику саме у цьому найвужчому місці проходу поміж рікою і лісом стояв князь в оточенні своїх прибічних гриднів.

Мстислав і Лют бачили усе те з жулавцевої гряди, яка здіймалася серед лісу. З її вершка погляд обіймав усю околицю з порогом, волоком, нерівною, безлісною полозою та невисоким, але дуже густим лісом. За собою бачили обидва розвідники місце, де остались в укритті вибранці Мстислава. Над сим місцем кружляли неспокійно риболови, ворони та інша птиця, вистрашена незвичайними гістями. По другій стороні кам'яної гряди не ворухилося нічого.

«Невже ж печенігів нема?» — подумав Мстислав і аж зрадив, що найбільше добро Руської землі, князь, без перепони перепливе се найнебезпечніше місце у дорозі.

— Дали б боги, — сказав до Люта, — щоб погані не поспіли напасти на князя! Здається навіть, що їх ще нема чого боятися. Ходім погляньмо та дамо знати!

Але Лют усміхнувся.

— Ні, брате, — відповів. — Ти поганих не знаєш. Їх тут завжди повно, а нині, певно, і кілька тисяч набереться. Треба заждати і підглянути, де їх розвідники причаїлися, щоб бути вчасно наготові.

— Ба, але як їх найти? — питав молодець, який аж тепер побачив, скільки досвіду треба тому, хто обіймає провід над другими. — От шкода, що Крук залишився у Києві.

Лют усміхнувся.

— Не бійся, Мстиславе, — успокоював молодця. — Князь не горнець, не розіб'ється від першого удару. А притім ще, може, задалегідь дізнаємося, де печеніги засіли. Вони самі зрадяться, коли прийде пора до набігу. Вони прецінь-таки не на самій окраїні лісу, а у гушавнику. Заждемо — побачимо. А поки що не показуймося на скалі, лише глядім пильно довкола.

Не висуваючись з-поза кам'яної гряди, сиділи обидва у тіні могучих дубчаків та яворів і гляділи на ріку.

А там кипіла робота на всі руки. Стоячи на горбку, князь давав лад усьому. З гуркотом котилися човни один за другим на валках по волоці, два ряди рабів попихало їх з боків, інші підкладали спереду свіжі валки. Гладко і справно перейшли човни полян, деревлян, сіверян і помічних відділів. Човни сейчас спускали на воду та з поспіхом вантажили набором. Купці і раби відчалювали сейчас, а дружини борців оставались при човнах, гуртуючись при своїх воєводах.

Аж ось заворушилися ряди тиверців та уличів, а їх човни усі

враз стали з гуркотом пересуватися по гладкому волоці. І нагло залунав у повітрі проймаючий крик журавля, за ним другий і третій. Мстислав здригнувся, бо відгадав сейчас, що це знаки, а не справжні журавлині крики. В цій хвилині почув, як хапає його Лют за рами.

— Дивись! Бачиш?

І рукою показував на вершину кучерявого дуба, що стояв недалеко місця, на якому саме знаходився князь. Між зеленою листовою темніло якесь темне п'ятно, наче тінь, кинута вершком дерева на нижче гілку.

— Що це? — спитав Мстислав.

— Печеніг...

Рівночасно відіззався журавель вдруге, сим разом уже далше направо у гущавині. Без трудно догадався молодець, що саме там стоїть печенізька ватага.

— Останься тут! — сказав Лютові. — І пильнуй! Я піду за дружиною.

І миттю зісунувся зі скали.

Між тим котилися човни, а за ними ішли далі дружини тиверців та уличів. Вкінці остався лише сам князь зі своїми прибічними дружинниками. Він станув на їх чолі і повільною ходою став поступати поруч останніх човнів. Довкола було тихо і спокійно, чути було лише глухий гуркіт та скрип пересування суден, але ніхто не говорив, ані не сміявся, казалось — у повітрі повисла буря, і кожний ждав першого грому.

Нагло... Наче вітер прошумів поміж рядами, неначе стадо горобців нараз запало у гущаву, тікаючи від шуліки, почувся тихий брязк металу, удареного камінцями... Це хмара стріл налетіла на дружину, а рівночасно страшний вереск пронісся у повітрі. Здавалося, що усі темні сили, закликані у кам'яні гряди граніту, вигреблися з-під лісового покривала і йдуть облавою на того, хто осмілюється оружною рукою перейти їх царство. Кілька дружинників крикнуло з болю, Святослав кинув лиш оком направо, а, побачивши ворога, задув у ріг голосно, зично, протяжно...

Тричі залунав ріг і тричі відповіли йому печеніги своїм вереском та хмарою стріл. Відтак заріївся свободний простір при волоці тисячами їздців. На малих худих, але витривалих кониках сиділи невеличкі широкоплечі та косоокі кочовики, вимахували луками, списами та арканами. Усі летіли за своїми стрілами хмарою наряди дружини, яка зібралася кругом князя, очікуючи першого удару.

Але князь не думав на відкритому місці приймати бій з противником, в десять разів сильнішим, а ще до того кінним. Він уступив

за послідні човни, які стояли ще на валках, а коли наскочили вороги, засвистіли пірнаті стріли дружинників, і були вони набагато сильніші та цільніші від печенізьких. Чимало-таки поганих повалилося коміть головою у траву, а дальші товпи роздавили їх копитами. Але не спинило се варварів. Озлоблені, дишучи помстою за смерть своїх, з поновним ревом кинулися густою товпою на човни.

З-поза них, наче з-поза забороло, відбивалися княжі гридні мовчки, з розвагою та спокоєм. Раз у раз валився розчіхраний напасник під копита коней, а довгі мечі, наче блискавки, мигали над головами оборонців. Святославові знаменито послужили човни і як забороло, і як охорона від стріл, а зате печеніги вскорі побачили, що не проберуться на конях через дерев'яні стіни. Тому більшість зіскочила з коней і пішла приступом на дружинників.

Тоді уперше зморщив чоло Святослав, що стояв у найбільшому човні. Товпа могла, мимо усієї хоробрості, залити його слабкі сили повинню людських тіл. При сьому печеніги стали зблизька кидати аркани і стягати оборонців з човнів до себе. Побачивши се, пізнав Святослав небезпеку і знову задував ріг.

А в сій хвилі усі дружини, що стояли біля ріки, бігом пустилися туди, обіймаючи, наче раменами, від полудня орду печенігів. Оторопіли варвари, відступили дещо, але вскорі почислили противника і, залишивши малий відділ проти човнів, головною силою ударили на дружини, що перегородили щитами усе поле і наступали на них з луком, списом та мечем. Оклик: «Перуне! Перуне!» — приглушив на хвилю шум порога, і зав'язалася страшна боротьба. Печеніги знали, що коли поб'ють дружини, то Святослав не втече з човнів, його пильнувала ватага лучників від поля та лісу, а від другої сторони — темні сили Ненаситця. Поки що не займали напасники його гриднів і лише перед ними кипіла страшенна січа на рівних умовах. Княжих людей було набагато менше, але напасники були на конях, хоч уже не усі, бо многі з них ще раніше позіскакували при приступі на човни. Зате дружинники були дужчі, лучче оружені і при сьому хоробрі понад усі похвали. Ніхто з них не був би уступив ні на п'ядь, бо знав, що тут хóдить о князя¹, з життям якого та здоров'ям в'язалося усе: перемога, слава, здобич, поворот, життя!

Густо падали трупи з обох сторін. З виттям та стогоном умирали варвари, мовчки, спокійно гинули русини або, видобувшись з глоти², перев'язували глибокі рани рубцем сорочки, ремнем тощо.

І настала хвиля, у якій забули обидві сторони, що бій сей має

¹ Хóдить о князя — йдеться про князя.

² Глота — тіснява.

якусь ціль, а саме побіду над ворогом. П'яні кров'ю, кидалися на себе противники у скаженій злості і боролися, не оглядаючись ні на боки, ні позад себе. На віддаль кількох кроків метали списи та стріли, рубали мечами або топорами, шматували ножами. Навіть сі, що лежали вже у кривавому поросі, брали участь у боротьбі. Вони хапали ворогів за ноги руками або пороли ножами черева коней та борців.

Тяжко було руським дружинникам протистояти хмарі печенігів, та, проте, ніхто й не думав оглядатися за дорогою до втечі або за підмогою. Умлівали руки і у варварів, та все-таки побачили вони згодом, що їх більше, чим ворогів, та що остаточна перемога припаде таки їм, якщо додержать поля та за тим самим завзяттям доведуть січу до кінця. Серед темних, брудних товп стали почуватися дикі оклики радощів або хриплий регіт та насмішки. Тоді Святослав, який з човна з нетерплячкою слідив за битвою, добув меч та зморщив брови удруге і раз у раз глядів у ліс, ждучи підмоги. Був уже крайній час. Ще хвиля, і обезсилені дружини впадуть або зійдуть з поля, а тоді погибель князя неминуча.

Нагло замовкли оклики радості, а під самим лісом зчинився крик і метушня. Кільканадцять печенігів упало, поцілених ззаду стрілами. Ранені перемішалися з тими, що боролися з полянами під самим лісом. За першою лавою пішла друга, третя, і кожній відповідали скажені зойки та крики поцілених. Ціле праве крило печенігів подалося назад, а в сій хвилині догадалися поляни, що хтось їм приходить на підмогу. Вони гукнули радісно і з ножами в руках кинулися на розладнані ватаги ворогів.

Їх окликові відповів нелюдський рев та свист, але він не вийшов з грудей варварів, лише від чималої ватаги дружинників, які вискочили з лісового півострівця навпроти самого порога, і серед скажених криків, махаючи зброєю та наломаним у лісі галуззям, кинулися між... коні печенігів, що ждали на панів неподалік поза плечима борців. Табун злякався і з дико поблискуючими очима та розвіяними гривами влетів між печенігів. Настав неймовірний заколот між варварами, які щойно, певні перемоги, вигукували з радості. В млі ока відхлинули товпи від бойового ряду дружин та стали ловити розшалілих коней або вбивати їх. А за табуном біг на чолі найдобрішої княжої дружини Мстислав, який направив перший удар меча на тих, що обложили були княжі човни.

Мало хто вийшов з життям з-поміж них, бо коли лише оклик: «Перуне!» — залунав за їх плечима, зіскочив і князь з човна і мерщій повів товаришів на ворога. Притиснені з двох боків, печеніги боролися до загибелі. І загинули всі. В живих осталися лише деякі, що сейчас на самий перший крик жаху за плечима подалися назад

і змішалися з товпою. Дружина князя злучилася з Мстиславом, і обидва, наче тарани, ударили на ворога. Та у сього не було вже сил. Печеніги втратили надію на перемогу і змінилися у одній хвилині у звичайних степових кочовиків. Всі забули про товаришів, начальники перші дали ногам знати, і хто міг, щезав у лісі, щоби якнайшвидше опинитися на вільних степах.

Погром був цілковитий. Насправді загинуло до двохсот русинів, а поранених було удвоє стільки, але печенігів загинуло удвічі більше, головним чином тому, що челядь і раби зараз розбіглися по бойовищі і не залишили живим ні одного пораненого. І так нікуди було брати полонених...

Коло полудня битва була скінчена, але Мстиславові не принесла вона радощів. Лют дістав палкою по голові, так що лежав без пам'яті у човні, а з правого боку на грудях найшли товариші глибоку рану від ножа. Свідомі лікарської штуки дружинники казали, що Лют нескоро вернеться у бойові ряди, тому сумно та невесело сидів молодець у княжому човні над своїм добрим другом, прикладаючи йому холодну воду. Товариші гребли веслами, другі балакали про битву або спали на кожухах. Поранені перев'язували рани або запускали в них різні ліки.

Нагло піднісся з чердака Святослав, що спочивав на лаві, і підійшов до Мстислава та Люта. Він поклав руку на плече молодця і сказав жартом:

— Я рад, молоде, що ти зі мною. Не зрадив ти давньої слави твого роду, бережи лише, щоб сам рід не пропав, а то й Володимирові треба буде колись героїв.

Молодець покраснів, товариші засміялися, а князь говорив даліше поволі:

— Боги Руської землі заплатять тобі за твою заслугу щастям та добром на весь вік, а я іменую тебе вождем моїх прибічників. Тому, — додав, звертаючись до присутніх гриднів, — глядіть на сього молодця, як на мене самого. Він відкрив зраду і дізнався заздалегідь про напад. Завдяки йому й розбили ми нині поганих.

— Слава воєводі! — гукнули товариші, що аж тепер дізналися про причину вивіщення Мстислава.

— Лют вернеться додому, — закінчив князь, — а що у нього хати дасть біг, то він поїде у твоє дворище, Мстиславе, заплатить твої довги золотом або мечем і зажде на тебе.

Мстислав кинувся князеві до колін, але сей обняв його та поцілував тричі по давньому звичаю.

ІХ У ТЕРМАХ

Колись давно зі сонячної Еллади на побережжя Понту Евксіна (Чорного моря) приїхали галери, а з них висіли на берег блискучі спіжевими зброями гопліти. За ними — одіті у крашену вовну жінки та прегарні чорноокі янголятка — діти.

Незвісні сонячному підсонню¹ Греції бурі шаліли зі здвоєною силою у грудях горожан грецьких міст, і наслідком сих колотнеч і спорів їхали на темний берег кімерійців сім'ї прогнаних противників. Одна за другою приїздили вони і осідали поруч — серед варварських народів. Вскорі обвелися хати господарською стіною, а стіни — цвітучими огородами та збіжжевими полями. А вслід за сим появились на зеленово-синіх хвилях Понту другі галери, та вже не з поселенцями, а з купцями, які забирали плоди чорноморського города і везли їх у далеку гарну сонячну та голодну Елладу.

Одначе грецькі поселенці не остались хліборобами, напівварварськими рибалками та пастухами. У їх городах розцвіли штуки, науки, постали святині, палати, терми, заводилися ігрища — ціла нова Греція постала на дикому скалистому березі Скітії. Згодом стали і варвари приглядатися до грецького побуту і бачили, що серед його стін царить спокій, безпека і гаразд. Вони стали осідати у городі або біля нього і займатися різною працею, бо ця праця приносила блискуче золото, солодке вино, яскраве сукно та ясну, досі не видану зброю. І так цвіла грецько-скітська культура довгі століття, аж прийшли воєнні часи, мандрівки різних племен та народів, облоги, пожежі, ворохобні, пошесті.

Город змалів, повалилися городські стіни, поросли бур'яном звалища палат, святинь, покришилися статуї, пощезали цінності і скарби. Коли удруге зібралися мешканці ставити забороло довкола міста, лінія укріплень обняла набагато менший простір, чим передше. Довкола нових стін лежала широка полоса неужитків, на яких між бур'янів, будяків та трав то тут, то там визирали сірі звалища будівель — свідків славної минувшини; у них гніздилися гадюки, ящірки та скорпіони, а часами і гірші звірів та гадюк — люди.

Місто Херсонес лежало на малому кам'янистому півострівці, а не над заливом, з огляду на те, що легше було боронити вузьку

¹ Підсоння — клімат.

шийку, чим цілий круг укріплень. Працьовитість горожан змінила була колись кам'янисту почву у родючі грядки, але з приходом ворогів закинули херсонесці їх управу. Сумні звалища і руїни окружали город, що наче з тривогою горнувся до побережжя у самому куті півострова. Все-таки Корсунь був на свій час ще чималим міс- том і важився навіть не раз ставити опір візантійським кесарям. За часів Святослава був він по стороні Калокіра, а візантійські стра- тиги¹ не показувалися і близько. Рада міста вирішила піддатися у опіку могутнього князя Русі, тим радше, що князь не правив від города ніякої дані. Ось чому Святослав прибув з усім військом до Ктенунтського заливу.

Тут було завсіди чимало купців-гречників, що їхали на Русь, і других, що верталися з Болгарії. Від сих других дізнався сейчас по приїзді Святослав, що воєвода Свинельд з трудом держиться лише у Болгарії та що кесар збирається на нього великим походом. Тому рішився таки сейчас відіслати на Русь усіх недужих та ранених, а з усіма здоровими спішити своїм на підмогу. Корсуняни бажали пові- тати князя з великим торжеством, з музикою та співом, але князь навіть не пішов з пристані у місто. Він послав лише раді дарунки і просив відправити недужих вояків на Русь або вигоїти їх рани у Корсуні, а сам з Мстиславом, Шварном та чотирма гриднями ви- йшов на берег вечором і вскорі щез із очей дружин, які таборили- ся на човнах та березі.

Була ніч. З вибігаючого далеко у море півострова на усі сто- рони розгортався чудовий вид моря, яке блищало синявим сяєвом, наче розплавлене срібло. Посеред нього яснів, наче полоса золо- тистого огню, відблиск самого місяця уповні. Блискучі хвилі пере- ливалися, міняючи щораз краски на блиск, а при березі шуміли тихо, обмиваючи підніжжя стрімких скал. Сей тихий шум наповняв воздух своїм говором, наче молитва землі до бога-неба, наче каз- ка про давні-давні часи, коли-то високі, стрункі щоглисті привесе- льники возили золото та золоте вино у тьмавий, мрачний край кі- мерійців.

А ось і надгробні пам'ятники того часу, сірі, синявим сяєвом повиті руїни давнього Херсонеса: стіни, стовпи, обломки статуй, а між ними досить висока ще напівціла будівля терми.

Колись давно сходилися тут геронти «херсонесу базілеуузес» купатися, обговорювати державні справи, спорити та балакати. Нагі раби натирали тіла панів атицькою оливою, їх волосся нар- дом, вербеною, а брови антимомом. Другі читали твори Гомера, Софокла, Евріпіда, а дух безсмертної краси еллінських творів здій- мався над блискучою усіма красками дуги гладкою та стрункою

¹ С т р а т и г — візантійський воєвода. — Авт.

будівлею. Тепер не те. Одних кімнат нема зовсім, другі до половини наповнені румовищем повалених стель та криш, а у велику залю, де колись на мраморних ложах покоїлися тіла викупаних та намащених херсонітів, сипалося проміння місяця на високі бур'яни та купи облетівшої заправи.

Але що се? Чи се з-над Стіксу вернулись тіні давно померлих горожан? Чи духи померлих без сповіді з пізніших часів? Чи, може, лихі люди, опришки, що обкрадають гроби у глуху північ?

Під стіною середньої кімнати сиділи на великих обвалах два мужі у широких та довгих вовняних, плащах з каптурами.

— Не вдалося? — питав один.

— Ні! Конунг догадався про напад і розбив печенігів, мов орел гусей.

— Диявол розказав своєму синові про засідку! — проворчав крізь зуби перший.

— Е, ні! — відповів другий. — Видко, сам Одін послав йому круків Гугіна і Муніна, і вони сповістили його про засідку зрадливих ніфлюнгів. Що правда, то правда!

Були се Фарлаф і Партеній. Обидва сиділи з хвильку мовчки, коли нагло Фарлаф зірвався і бистро став оглядатися довкола.

— Гель! — проворчав. — Хтось іде!

Хвильку прислухалися обидва.

— Ні, — відіззався Партеній. — Се, певно, ящірка або гадюка. Сідай, Фарлафе, поговоримо.

Посідали.

— Наш план, — говорив грек, — був так обдуманий, що Святослав ніяк не міг його збагнути. Правда, що він міг надіятися нападу на порогах; але чому він сам в такому разі зробив засідку на печенігів і витовк їх до ноги? На се треба було докладно знати, коли і де нападуть.

— Певно, підіслав шпигунів, — толкував Фарлаф.

— Кажеш, підіслав шпигунів? Добре! Чому ж він сам ждав на них, а не велів воєводам знищити ворога?

— Ха, ха! — засміявся Фарлаф. — Ви, греки, не знаєте конунга. Він не дарує ні одної порядної бійки. Він, бач, за мамою не плакав, але за такою бійкою, як ось на порогах, пробі, що заплакав би, мов дитина за іграшкою. Святослав — се криця, а серце його з каменя і то дорогого каменя.

— Не смійся, Фарлафе, — замітив їдко грек, — хто буде протоспатарієм, коли ти станеш молитися до Святослава?

Фарлаф спалахнув.

— Хто? Я — молитися? Я до своїх богів не дуже-то часто молюся, а мав би молитися до ваших?

— Він не наш бог!

— Ба, але краще вас лущить, ніж Льокі багатих карликів. І ви його дуже боїтеся. Се зрозуміло, лише, бачите, у вас, греків, ненавидять того, кого бояться. У нас не те. У нас шанують такого героя, хоча на нього й ворогують. Тому і я не здійняв би руки на нього, доки служу йому.

— Пусте говорення! — не втерпів грек і стиснув п'ястуки. — Убий його, а побачиш, яку одержиш нагороду. Ні тобі, ні твоїм гіпербореєм не снилося навіть про такі скарби.

Фарлаф сопів голосно і мовчав нерішено.

— Станеш патрицієм, дістанеш багряницю, золоте чільце, рабів, рабинь, гарних, наче янголи, багатств без міри, палату у Царгороді чи де захочеш...

— Гель! — прохрипів Фарлаф. — Певно, що се стоїло би труда. Але, бачиш, у нас тверді закони. Звільни мене з княжої служби, а завтра ударю на нього... Нині не можу, я варяг, не грек, мене прокляли б усі грядущі покоління.

— Але поблагословить тебе бог, Панагія і заступник їх на землі — кесар. У них є середники побідити свого супостата, але вони не бажають собі розливу крові, Калокір знає, що робити, і сим разом не уникне загибелі син Ольги-християнки. Бачиш, отже, що своєю вірністю князя не спасеш, тому приспіши кінець війни ударом меча, а розбиття війська остав Цимісхієві. Твої закони не досягнуть тебе біля його престолу, серед твоїх багатств. Подумай ще раз, а пізнаєш, що лише убивство може відвернути небезпеку війни від імперії. Тому стань спасителем миру, а світ винагородить тебе признанням, вдякою і значінням.

Фарлаф сопів голосно, стискав руки, переступав з ноги на ногу, вкінці встав.

— Що ж, протоспатаріє, згода чи ні? — наполягав грек.

— Згода! — прохрипів Фарлаф і відвернувся.

— Ха, ха!і — сміявся грек. — Ти, брате, не привик! Але ось удар мечем, се лише хвиля! Трохи крику, замішання, а потому висота, багатство, добро, недосяжне для усіх тих, що бояться діл. Не велика штука боротися! Се кожний бик уміє! Але убити Святослава серед дружини його, се вчинок...

— Справді! — закликав Фарлаф. — Се вчинок Зігурда, що вбив Фафніра із засідки. По стежці сховався Фафнір до водопою, у ній викопав герой яму, а коли змії ішов по ній, вбив йому меч прямо у серце. Ніхто не називає сього зрадою. Піду ось і я...

— Під ґрати! — почулися за ними тихі слова, мов гадючий сик, а рівночасно грімко залунав добре звісний обом грізний голос князя:

— Брати їх!

Закітлювалося у темряві. Шестеро мужів кинулося на обох переряжених заговірників і пов'язали їх у млі ока.

* * *

Високо палали вогні на пристані. На столах та скатертях валялися останки пиру, який корсуняни zostавили князеві та його дружині. Недогризені шматки напівкривавого м'яса, кості з вареної баранини та поросятини, кусні хліба, коржі, калачі. Великі мідяні казани з остатками каші валялися довкола, похляпані пивом, медом та вином. У пісок були вкопані двовухі амфори з винами. Одні були порожні або навіть потовчені, довкола других товпилися ще гридні, п'ючи та вигукуючи на честь ради міста та князя. Подекуди дзвеніли струни та сопілки, і співолюбні руські дружинники співали любовні та жартівливі пісеньки або хором заводили похвальні пісні князеві. Скрізь панувала веселість і безжурність людей, що, певні перемоги над ворогом, йшли у бій, мов у танець.

Лише у найдальшому куті півострова, під самим городським муром, було тихо і спокійно. Мало не вся їда стигла у казанах і на столах, амфори стояли рядом ненарушені, бочки з пивом вітрились на вільному повітрі. Тут стояли табором варяги, але ні один з них не сідав за стіл. Деякі, що посідали були, повставали сейчас і пішли у збір, що обступав на березі моря гурток людей.

Чотирьох прибічних дружинників зі щитами та списами стояло на чотирьох рогах, а між ними у багряній мантиї князь у блискучому шоломі зі золотистим гребенем і з мечем при боці. За ними видно було двох в'язнів, пов'язаних мотуззям, у підраній одежі зі замараним лицем та покривавленими руками. Позаду давали позір на бранців воєвода Шварно і Мстислав, обидва у блискучих зброях, з добутих мечами в руках. Блиск вогнищ відбивався у ясному металі кривавими рефlekсами, які падали на обличчя присутніх і надавали їм суворого, грізного вигляду.

Князь ступив на камінь, який прикотили варяги з-під городської стіни, і підняв руку. Громада замовкла, хоч маком сій, і лише з віддалі доносився гомін пируючих русинів.

— Хоробрі вікінги, мої вірні гридні, слухайте мене і замкніть судове коло довкола сих двох та мене, щоби розсудити між нами правду і брехню. Як ви піддалися під мій провід, так я піддаюся під ваш суд. І якщо правда виявиться не при мені, стану і дам відповідь обиженому Фарлафові, коли він і де захоче.

Мовчки обступили варяги гурток і заговорили:

— Ти, князю, кажи слово! Від тебе йде правда! — казали од-

ні.

— Фарлаф хоробрий воїн! — говорили другі. — У нього теж не було досі зради.

— Говори, говори! — закричали вкінці усі й замовкли, ждучи.

— Сей тут присутній Фарлаф Ерікзен прийняв у мене службу, як ваш воєвода, і служив мені правдою кілька літ. За се одержував усе, чого слід жадати дружинникові, а крім сього, ще й вдяку князя і признання начального вождя.

По зборі варягів почувся говір одобрення.

— Але, — продовжував Святослав, — слабим був дух Фарлафа, а серце його тужило до більших скарбів та почестей, чим я йому міг дати, і тому послухав спокусника грека Партенія, який з приказу грецького кесаря підмовив печенігів до нападу на мою прибічну дружину при волоці. Фарлаф мав оставити князя у небезпеці серед ворогів і вести вас далі аж до Херсонесе. Якщо мене були б убили печеніги, мав Фарлаф одержати певну службу і платню у кесаря...

— Як-то? — питали старші між варягами. — Покинути конунга у бою — се зрада!

— Його життя належить до володаря! — казали другі.

У зборі настало замішання. Дружинники були крайньо озлоблені, раз тому, що не брали участі у бою, а також тому, що на них падала нечесть бути під проводом зрадника і труса, який тікає від ворога.

Але ось Святослав дав знову знак, що бажає говорити, і всі замовкли.

— Одначе напад не вдався. Боги помогли мені розперішити степових вовків як слід, не повстидалися мої герої давньої слави. Тоді грек Партеній підмовив Фарлафа убити мене мечем, а Фарлаф... згодився! Чули ви таке, хоробрі, вірні вікінги?

Хвильку мовчали варяги. Відтак скажений рев вирвався з усіх грудей.

Миттю заблищали сотні мечів та ножів, всі бігли пошматувати зрадників, що затіяли нечуване досі між скандинавськими героями діло: убити власного володаря. Сей вчинок кидав на усіх варягів страшну, чорну пляму, а коли б був сповнився, кров усіх сих синів далекої півночі не змила б її. Тепер могла її змити кров зрадника. Тому бігли усі виточити її з Фарлафа. Але Святослав розняв руки, вартіві простягли списи і мечі, товпа здержалася.

— Заждіть, хоробрі мої, — сказав, — я не бажаю месті, лише суду! — Відтак, звертаючись до підсудних, спитав:

— Чи признаєшся, Партеніє, до сього, що бажав зрадою погубити мене і моїх?

Грек упав на коліна.

— Владико, кесарю, — лебедів, — клянуся тобі богом, пречистою та усіма святими, що се неправда... Се лихі люди оббрехали тебе, бо бажають твоєї і моєї погуби. Кесар хотів таке вчинити, але я не згодився і відраджував печенігам... Се Фарлаф вчинив, бо кесар іменував його протоспатарієм... Я був би тобі усе розказав, та боявся, бо варяг мечем грозив мені...

Партеній говорив скоро грецькою мовою і трясся увесь зі страху. Його позеленіле лице судорожно скорчилося, а усе тіло летіло крізь руки. Князь відвернувся з відразою від труса, деякі плювали з досади, а інші давали вияв своєму обуренню, викрикуючи:

— До гною з трусом! Напоїти його гноївкою! На кіл з ним!

Але князь не дозволив варягам вбити грека.

— Він не під вашим присудом, а під моїм, — сказав. — Я його сам покараю на сьому, що йому миліше від честі. Погодіть!.. Але ось ти, Фарлафе, чи також захочеш відпиратися від вини?

Фарлаф мовчав.

— Як світ світом, не бувало сього, щоб варяг не то що покинув володаря, але ще приобіцяв його скрито вбити за гріш та почесні! Се нечуване, се страшне діло!.. І хто мав відвагу його вчинити, той повинен мати принайменше тільки честі, щоб признатися. Сим здійме він зі свого роду хоч ганьбу, а потерпить лишень кару, яка змаже вину і нечесть.

Фарлаф поблід ще більше, але підняв гордо голову.

— Так, князю, і ви, товариші, — сказав твердо, — я піддався намовам ось сеї гадюки, але Одін остеріг конунга, слава йому за се! Ази не бажали зради і погані і шлють мене на темний Нальстранд, бо бажають зберегти сина і внука героїв від страхіття і ганьби Гельгайму. Я розумію тепер великорозумність князя та ласку богів, тому признаюся до вини. Судіть мене!

І з гордо піднесеною головою вкляк Фарлаф перед князем, а по зборі понісся говір одобрення. До князя приступив Шварно і подав йому дерев'яну паличку, яку князь мав зламати над головою злочинця на знак смертельного присуду. Але князь не вчинив сього. Рука з паличкою впала вздовж тіла, чоло нахмурилося, видно, князь думав над чимсь і зводив внутрішню боротьбу. Усі присутні мовчали, ждучи присуду.

Вкінці заговорив Святослав:

— Чи є хто у крузі, хто б не повірив у правду обвинувачення? — спитав. — Якщо знайдеться такий, нехай підійме руку, а я зйду з каменя і передам йому провід на судищі.

Ні одна рука не піднялася.

— Коли так, то ти. Фарлафе. винен у зраді та віроломстві, і я повинен убити тебе... Але я прощаю тобі, бо у твоїх намірах була велич гадки підтяти одним ударом меча або ножа основу світу, усю величну будову моєї держави, судьбу Візантії та Болгарії!

У зборі хвилю панувала мовчанка, але потім знову почулися крики негодовання:

— Так не може бути! Се сором! Се ганьба! Під грати зрадника! Його зрада на нас і синах наших! Під грати, під грати!

Святослав махнув рукою і відкинув подану йому паличку, а Мстислав розтяв мотузи, якими був зв'язаний Фарлаф. Товпа замовкла, а князь звернувся до Партенія:

— І тебе, трусе, не стану я карати, бо мені жаль поганити чревії роздавленим хробаком. Сид і ганьба тобі і твоїм. Твою віру ісповідувала моя мати княгиня Ольга, і вона приносила їй честь. Мені здавалося, що вона є вірою благородних сердець. Тепер бачу, що і зрадники, і боягузи теж можуть бути грецької віри, і я волю геройську віру батьків, що зрадника карає смертю, чим твою, що вивищує його понад другими. А тепер гляди! Позад тебе стоїть син Воєслава, якого ти колись ограбив. Правда?

— Клянусь пречистою, — залебедів знову грек, — що се було з приказу...

— Калокіра, знаю, — докінчив князь, — але його тут нема, а у тебе майно чимале. Завтра збереш, як викуп за себе, тисячу гривень...

— Тисячу гривень! Христе-царю!.. — крикнув переряджений грек, який сейчас прийшов до себе, коли лиш почув, що князь його не буде казнити.

— Мовчи, злодію! — гукнув Святослав. — Не торгуйся! Свого допоминайся у Калокіра. Сі гривні передаси дружинникові Лютові, який їде на Русь з недужими вояками, для Мстислава Воєславича та рідні його у Залісся над Дністром. Доти не пушу тебе з прив'язі, доки човен Люта не допливе до гирла Дніпра. Берить його!

Чотири дружинники потягли грека зі собою. Мстислав ішов за ними, а князь з Шварном збиралися і собі піти. Але варяги не пустили їх.

— Ти простив, князю, зрадникам, — сказав старий Рюар, — на се твоя княжа воля; але судовий круг — ні! Вікінгові невільно прощати зраду, ні віроломство.

— Я не бажаю смерті сього гридня! — відповів князь суворо.

Але ось обізвався Фарлаф, що весь сей час клячав недвижно, закривши очі руками:

— Дякую тобі, князю, за ласку, але вона зняла більмо з очей моїх, і я бачу, яке страшне діло затіяв я у лукавому моєму серці.

Такому серцю не слід уже битися у грудях. Я мушу понести кару, бо як ні, то сам найду дорогу до свого серця тим самим мечем, котрим бажав пошукати твого, і змажу ганьбу зрадника ганьбою самовбивства.

— Під ґрати! Під ґрати! — ревіли між тим вікінги.

Кілька з них приволокло вкоротці незабаром кільканадцять залізних штаб, яких чимало везли купці на продаж у Херсонес. Прути сі зв'язали у ґрати, а відтак прив'язали їх Фарлафові до хребта. Фарлаф не пручався і послухно пішов на берег моря. Кілька тугих мужів несло ґрати. Потім скинули ґрати з берега у воду так, щоб вони, падаючи, накрили собою Фарлафа.

Вода була мілка, але вага заліза не дозволяла прив'язаному зрушити з місця. Власне, треба було зрадника кинути у гноївку, де він згинув би скоро. Тут мучився довго. Довго шуміла вода, бовтаня нелюдськими зусиллями тонучого у плиткій воді кріпкого мужа. Раз у раз появлявся над подою то один, то другий ріг ґратів, але вкінці устало і те. Вода успокоїлася, і лише місячні блиски переливалися на сьому місці живіше, ніж деінде.

Серед гробової мовчанки засів князь з варягами до вечері.

Х У ДОРОСТОЛІ

За широко розлитим Дунаєм заходило сонце і кидало криваві блиски на дзеркало води. Білі опари рожевіли над водою у зареві, а у них губився майже зовсім лівий берег ріки. З широких рівнин Лівобережжя подував душний, гарячий вітер, а з величезних дунайських плавнів неслися жаб'ячі хори та крики болотяної птиці. Усьому давав міру птах гупало, що раз у раз обзивався у мокляках: «Гуп, гуп!» Вслід за сим почувалися клекіт бузьків, ostrі голоси журавлів та чапель, а з другої сторони, з правого берега, відповідали їм голоси перепілок, що серед піль та левад збиралися до сну. Западав вечір.

У городі Доростолі зачинили брами, а руські вартові почали ходити по стінах города та замку. Населення города — болгари, греки і чимало таки русинів — варило вечерю і збиралося у підсінях хат повечеряти при смолоскипах або оливних лампах. Пахощі, які йшли від печеної баранини та риби, долітали і до вартових, їм снівся повний горнець гороху зі солониною та кухоль вина.

Один за другим кидав оком на замок, де усі вікна горіли ясними вогнями. Там пирував патрицій Калокір з руською дружиною, бо саме нині прибіг гонець із вісткою, що Святослав розбив на порогах печенігів. Вартові слухали співи та крики охмелілих товаришів, відтак розглядалися довкола... Ніде ні живої душі, а тут печеня так і надить до себе і груба вовняна постіль манить солодким супочинком. І один по одному вартові тікали по хатах і то не лише по руських, але і по болгарських, бо не один із княжих людей мав уже тут на чужині хату і рідню. Добра, тиха вдача русина находила навіть серед страшної війни розраду і щастя у мирних болгарських хатах, і багато з них думало провести увесь вік на Дунаї. Такі самі плавні, як на Дніпрі, були і тут, а мова і звичаї були дуже схожі. Через три роки після приходу Святослава Доростол ставав уже напівруським містом.

Між тим серед гамору та співу пирували гридні воєводи та дворяни у великій гридниці на замку. У прохолоді грубих мурованих стін розкошувалися гості їдою та напівками, а на начальному місці сидів Калокір у кесарській багряниці і показував усім веселе, безжурне і ласкаве лице.

Але під брижками мантиї гралася рука двома табличками, зліпленими воском. Було се письмо, яке одержав перед хвилиною особим посланцем. Годі було читати його у прияві воєводів. Тому

встав і підняв чарку горі.

— Мовчати, мовчати! — загуділи голоси, і гамір у грідниці сейчас утихомирився.

— Братія і дружино! — начав Калокір, наслідуючи спосіб бесіди Святослава. — Разом із вісткою про перемогу одержав я від патріарха Василя письмо. Воно, певно, дуже важне і тому бажаю прочитати його вам.

— Читай, читай! — сказали воєводи.

— Читай! — загули гості.

Калокір розліпив таблички. Легко дрогнули черги його лица, коли пробіг письмо очима, але плавно, не спиняючись, прочитав:

— Кесар Іван Цимісхій вийшов із військом з Царгорода і прямує у Македонію. Сокотіться!¹ У нього п'ятнадцять тисяч пішого, а тринадцять кінного війська. Ідуть на малу Преславу... — Прочитавши, спитав: — Що ж нам робити? Святослава нема, мусимо рішити самі.

— Що тут рішати? — закричало разом кілька воєвод. — Підем завтра до Преслави, заберемо Свинельда і, поки князь вернеться, розперіщимо ромеїв, мов яструб курей.

— Так, так! Перун їм у тім'я! — ревіла товпа.

— Вичистимо хату на його прийом! — кричали деякі.

— Слава князеві! — гукнув Калокір.

— Слава, слава-а-а! — повторили присутні і випили вино з чарок.

Калокір сів, але його лице не виявляло загальної радості. Воно було бліде, а на чолі появилася глибока брижа² жури. У письмі було зовсім не те, що читав Калокір дружині. Він знав, що ніхто з поміж неї не вміє читати грецького письма, тому подав усім відомість, яку хотів. Правдива вістка звучала: «Наш заговор відкритий, спасайся!» Ось і все.

Непевність та ляк метали душею патриція. Якщо не втече, страшна кара може впасти на нього. Святослав більш усього гдівся зрадою та брехнею і за се звик був карати смертю. З другої сторони, не простив би йому і кесар, коли б він покинув Доростол. Усі проходи крізь Балкани були в руках Свинельда, а малочисленне військо Цимісхія мусило розбитися у проході об опір переважаючих сил руських дружин. Калокір мав усунути дружини з проходів або пустити у Доростол ромеїв, які мали приїхати Дунаєм із моря. Але се друге було неможливе, бо Святослав не задержався у Корсуні, а просто наспів на Дунай, так що скорше мусив прибути у Доростол, чим візантійський флот. Залишалось, отже, лише здійс-

¹ С о к о т і т и с я — стерегтися.

² Б р и ж а — зморшка.

нити другий план, а саме, відтягнути дружину з Балкан. Як же се вчинити йому, що сам непевний був навіть життя, а не то княжої ласки?

Тяжко задумався грек, дивлячись на пируючих гостей, і лише хвилями займалися у його великих, круглих чорних очах вогники.

І ось прояснилося його лице, видно, найшов він вихід зі скрути. Виглядилася брижа на чолі і якраз брав у руки чарку, щоб випити до воєвод, коли нагло оклики: «Слава!» — звернули його увагу. І втім пройняв його несказаний жах, жах людини, що бачить перед собою тупе біле вістря свіжо-заstrуганого кола. Поміж дружинниками ступав у супроводі Партенія та гарного стрункого молодця у блискучій зброї — Святослав.

— Добро з приходом приношу вам, браття і дружино! — сказав ласкаво. — Здоров був, Калокіре! Бачу, ви гарно забавляєтеся, п'єте, пируєте, тож дайте і нам!

Метнулися слуги подавати їжу, сам Калокір, позеленілий зі страху, зірвався з сідала і вхопив в руки якесь блюдо та ніс його князеві. Сей добув ножа, врізав два чималі кусні, подав один Мстиславові і мовчки почав їсти, не дивлячись на прочі страви, юшки, приправи та вино. Мстислав їв також, але притім вп'ялив очі в Калокіра і бачив його змішання та тривогу. Він раз у раз підсміхувався, а сей усміх дратував незвичайно нещирого грека.

— А чому-то у вас, — спитав знічев'я князь, — нема на стінах варти?

Тут звернувся до воєвод, а сі похилили голови, наче осліплені блискавкою мандрівники у глуху ніч.

— Хто з вас мав розставити варту? — питає князь далі.

— Прости, деспота!¹ — відповів за воєвод Калокір тихим, не-сміливим голосом. — Ми усі раділи твоєю перемогою, тому я запросив усіх на пир. Варта, видно, повтікала, але її розставив я сам ще вчора.

— То ти зле зробив, патріціє, — сказав спокійно князь. — Пир пиром, радість радістю, але повинності ніхто за тебе не сповнить. Ось і Хорс-Дажбог щодня виходить на небо, бо ніхто його не заступить у його ділі. Він бог, а ти що? Жменя попелу, яку хто знає коли і де розвіє вітер по полі. Ти зле вчинив, Калокіре! Нехай же тепер воєводи ідуть пильнувати місто, а ми посидимо ще та побалакаємо.

Воєводи вийшли раді, що князь не лютився і не карав, а ті, що знали його краще, казали, що, без сумніву, ладиться якась велика подія, бо князь погідний і веселий. Разом із воєводами вийшло і чимало дружини, горішній кінець гридниці опустів.

¹ Д е с п о т а — володар з необмеженою владою.

Тим часом слова Святослава охолодили кров Калокіра, мов зимовий, грудневий вітер воду. Жменею попелу назвав його князь, — невже ж він думає спалити його живим? Лукавий грек тремтів та ждав кожного слова з уст Святослава, наче смертного суду. Князь доїдав тим часом м'ясо та випив чарку вина, відтак обмив руки у срібній мідниці і спитав:

— А чи се правда, Калокіре, що ти висилав Партенія до Фарлафа та змовлявся з печенігами?

Коли б грім був луснув отут біля ніг грека, то не був би його більше поразив, чим се, так нагло, без вступів, висказане питання. Візантієць, вихованець цісарського двору, звик до всіляких каверз, підступів, скритих злочинів, лжі, облуди, але зовсім не мав поняття, що се таке відвертість та щирість. Наче довбнею, поразили його княжі слова. Він пустив з рук чарку, затрясся усім тілом, лице позеленіло, а очі підійшли під чоло, мов у трупа.

— Що?.. Як се?.. Звідки?.. — залебедів. Його вхопила гикавка, а зуб заскакував за зуб.

— Мені таке розказував Партеній! — додав спокійно тоном пояснення Святослав.

В сій хвилі вернулась тямка до грека. Коли Святослав дізнався про зраду від Партенія, то біда ще не була така велика. Калокір зібрав усі сили та усі здібності, які набув на візантійському дворі. Вмить почервонів і у крайній скаженості кинувся на Партенія.

— Рабе поганій! — заверещав. — То ти... ти... таку погань про мене... найвірнішого слугу — раба руського і болгарського царя розносиш і надієшся, може, що хтось тобі повірить? Скоте шолудивий... я на кіл тебе велю посадити... Гляди!

Тут Калокір вхопив ніж і, заки хто встиг йому перешкодити, вбив його доволі глибоко у власну ліву руку. Тісна туніка, яку носив грек під багрянницею, обагрилася кров'ю.

— Дивись, рабе, гляди і ти, царю, і ви, гості, — закликав з палаючим лицем, — ось так я за свою вірність послідню краплю крові виточу... Як правда, що ся кров пливе з моєї власної волі, так правдивою є моя любов і вірність у серці!.. Ти, тварюко, ти, трусе, ти, вонюче стерво, боявся за своє собаче життя? Ось я тобі урятую його! Беріть його! — гукнув на переляканих служебників. — І всадіть на кіл.

Партеній кинувся назад, коли Калокір вхопився за ніж, бо думав, що його справді вб'є господин на місці. Але коли се не сталося, догадався, що усе те лише штука¹. В удаваній розпуці упав до ніг розгніваного, молив і благав про життя, але не випросив нічого. Слуги вивели його з грідниці. Вийшовши, усміхнувся вдоволе-

¹ Ш т у к а — тут: гра.

но, протягнув зігнуті плечі і звернувся у бічні двері, де була його кімнатка, у якій бажав виспатися по кількадедній подорожі. Але удар п'ястком у карк повчив його, що його міркування не зовсім влучне. Відвернувся до наставника слуг, який штовхав його ззаду.

— Як смієш, рабе поганий, підносити руку на повірника його достоїнності? — обурився і глянув бистро у очі рабові, бо глядів у них виразу покори і покаєння. Але темні очі раба оставались незмінними. У них десь на дні чаївся навіть маленький огоньок укриваної злоби. Він мовчки указував рукою на двері, за якими лежав замкнений майдан.

— Куди ведеш мене? — спитав Партеній вже покірніше.

— Як-то куди? — відповів наставник. — Може, не чув? На кіл! Не пручайся, бо така воля господина, не гнівай його ще у останній хвили.

Партенієві потемніло в очах. Від п'ят стали мурашки лізти йому по шкірі, а члени тіла терпли, наче у холодній воді.

— Що ти, — лепетав, — не зрозумів волі господина? Іди ще раз, поспитай, се ж не може бути! Вибити різками, видати на мукки, втяти ногу, руку, ніс, уха, язик... видовбати очі... Але кіл? Ха, ха, ха!

Грек зареготався зразу якимсь страшним сміхом. Зуби вбив у долішню губу так, що аж кров спливала по бороді. І нагло упав Партеній на землю, і заридав, захлипав плачем божевільної людини...

Наставник задумався. Може, справді приказ господина треба було інакше розуміти? Хто знає! Партеній знає хіба, що не вибредеться, і, певно, не вертався б у Доростол на погибель. Тому приказав слугам пильнувати в'язня, а сам подався у гридницю. По хвилі вернувся.

— Зв'язати злодія! — гукнув. — За се, що зрадив князя нашого господина та оклеветав його перед князем, умре на колі і то сейчас.

І нагло почув грек, що якийсь голос шептав йому ніби до уха: «Твоя смерть є рятунком Калокіра...»

Та згадка прошибла його блискавкою. Партеній посинів увесь і втратив тямку.

По хвилі почув, що мурашки підлазять все вище і вище, аж налізли йому у мозок. Збудився і чув, як його витягли на майдан і кинули на землю. Коли розплющив очі, погляд його упав на біле тупе вістря свіжозаструганого паля.

І тоді нелюдський рев, рев звірячої тривоги добувся з грудей нещасного...

Між тим Святослав звістив Калокірові, що ромеї ідуть з вели-

кою силою у Македонію. Кесар Візантії побідив остаточно арабів і Варду Фоку, свояка цісаря Никифора, якого вбив Цимісхій. Ідучи, удавав цісар приязнь до болгар, і сі почали збиратися у ватаги, щоби кинути на русинів.

— У нас діла на всі руки! — усміхався князь. — Але ми його зробимо. Я останусь тут та примучу болгар, щоб не пиндючилися, а ти, Калокіре, підеш від мене у Переяславець та прикажеш Свинельдові боронити балканські проходи від ромеїв, доки я не наспію. З тобою піде ще й Мстислав, бо Свинельд не молодий, а Мстислав — се голова, яких навіть у вас, греків, нема! Він перехитрив Партенія і Фарлафа.

Патрицій Калокір приглянувся докладно до молодця, а відтак, усміхнувшись солодко, подарував йому величавий перстень зі самоцвітом.

— Се на добру дружбу, молодче! — сказав.

Молодець поклонився, але не віддав душі лукавому грекові. Бистро слідив за кожним його рухом, бо дотеперішня служба навчила його, що добре око й ухо не раз більше значать у житті, ніж не знати яка відвага й хоробрість.

Вскорі вийшов князь із Мстиславом у терем, де мали обидва спочивати по дорозі. Були самі, бо Калокір остався у гридниці, де кінчився пир і дружинники розходилися додому.

— Князю, — почав тоді тихим голосом молодець, — що мені робити у Переяславці?

— Заступити Свинельда у Балканах і не віддати їх ромеям, хіба з життям. У сьому моя честь. Ти не знаєш, чому так. Ось бачиш, коли кесар Іван заколов кесаря Никифора, а труп викинув на сніг, взявся до правління мудро і діяльно. До мене послав послів, кажучи мені, щоб узяв собі нагороду, яку приобіцяв був Никифор, і йшов собі домів. Значить, що я й моя дружина — се ніби другі вояри, що їх можна дістати за гроші, скільки душа забажає. На те я відказав йому, що, крім окупу за міста, землі та болгар і за Корсунську волость, віддам йому решту й буду його другом. Але кесар став грозити мені, що поб'є та прожене силою, якщо не піду сам. Тоді я погрозив йому, що пошукаю його в Царгороді, і якби мене не покликкала блаженна моя мати Ольга, певно, і духу ромеїв не було би по сей бік Боспору. Минулого року розбив Свинельд Варду Скліра з військом, а сього року хочу я сам доїхати кінця Царгородові, як доїхав Ітілеві, Саркелеві та Болгарові. Побіда зависить від проходів крізь Балкани. Тому пильнуй їх, як ока в голові.

Молодець задумався.

— Не во гнів тобі, княжа милість! — спитав по хвилі. — Чому ти не казниш Калокіра? Припечи його вогнем, і він усе виспіває і

не одну тайну зрадить, про яку нікому не снилося. Я чомусь йому не вірю, як не вірив Партенієві і Фарлафові.

Святослав засміявся і поклепав рукою по плечу молодця.

— І я йому не вірю, але вірю, що не буде вірнішого раба, ні гридня від нього, якщо нам поведеться. Ти за ним слідитимеш, а коли пройде небезпека, так ти не питай, лише бий, а як вб'єш, то не признавайся, бо скажуть, що ти псів б'єш. — Тут князь засміявся гірко. — Мені, бач, його треба. Багато ромеїв не любить вірменина Цимісхія. Патріарх Василій не раз зраджував його плани. І Калокір має у Царгороді своїх поклонників, тому я його мушу до часу шанувати.

— А все-таки я його боюся.

— Ха-ха! — засміявся князь. — Я ні, але я не люблю його.

І Святослав тріпнув згідно пальцями.

При виході з княжого двору вони побачили, що на майдані зібралася чимала товпа людей довкола якогось високого чудовища, що гляділо на них величезними темними ямами очей. Святослав здригнувся. Мстислав мимохіть подався назад.

— Пар...теній! — прошептав.

— Бідолаха! — сказав князь. — Коли б я був знав, що його посадять на паль, був би його сам велів убити топором або лишив у Корсуні ловити рибу.

Партеній сидів на палі, що пробивав йому нутроці і власним тягарем вганяв тупе дерево чимраз глибше собі у тіло. Страшна розчіхрана голова з запалим, сірої фарби лицем дивилася темними ямами очей на видців, наче з зачудуванням і зі страшною розпущою. Голова ся коливалася на всі сторони, немов бажала з усіх сторін якнайдокладніше приглянутися до князя.

Той відвернувся і плюнув. Мимо своєї суворої вдачі, мимо того, що не боявся ні смерті, ні ран, благородна душа його не зносила і не любила непотрібної жорстокості.

ХІ БИТВА НА ДУНАЇ

Коли на слідуючий день Мстислав із Калокіром вибралися в дорогу, у Доростолі кипіла уже робота на всі руки. Вояки гострили зброю, ті, що мали коней, чистили і годували їх, ладили борошно та сушене м'ясо на поживу, шили або направляли одержу, — словом, нагадували собі усі ті дрібниці, від яких часто-густо зависить успіх походу, а за які не дбає недосвідчена людина. Зле зшитий кафтан, невикідний чревій, загнутий шолом, заржавілий меч, зле прибитий цвяшок у щиті можуть бути причиною нездатності до бою, недуги або і смерті вояка.

Військо Святослава складалося з досвідчених вояків. Усі ті мужі провели уже на війнах та походах по кілька літ без перерви. Тому-то і не забували про потрібне. В полудень причадили човни з дружиною, яку привіз Святослав з Києва. Варягів відправив князь-таки сейчас у Царгород, бо не довіряв їм, а й вони самі радо покидали табір, у якому доведено їм зради. Все-таки з жалем прощалися вони з лицарським князем, хоч не противилися його волі. Значного дарунку, який дав їм на прощання Святослав, не хотіли прийняти, а Рюар заявив від імені товаришів, що за зраду дарунків не дають, ані не беруть, та поручився словом вікінга, що ніхто з його людей не підійме меча на руські дружини.

Варяги відплили, а вслід розійшлися у різні сторони краю воеводи з дружинами «примучувати» болгар.

Вскорі оказалось, що лише бояри, у жилах яких пливла турецька кров, тягнули за Візантією¹. Простий народ слов'янської породи дружив з русинами і радів князю, що дані не брав, ніяких вогорів до краю не пускав, з мужиком поводився людяно і ласкаво. Усякому було рівне право перед лицем князя. За убиття або поквивдження простолюдина карав князь бояр і не бояр однаково строго і справедливо.

Саме ся справедливість стягала на нього ворогування грецьких вельмож та болгарського боярства. Чудеса розказували греки про жорстокість Святослава, тому вслід за вісткою, що Цимісхій

¹ Б о л г а р и — ймення турецької орди, що, підбивши слов'янський народ, який жив на Дунаї, перейняли від нього культуру, мову, звичаї і надали їм своє ймення. Нечисленна орда розплилася у слов'янському морі й утворила лише боярську верству, яка зразу задержала ще деякі сліди свого походження, але по якомусь часі і їх зовсім затратила. Ось чому болгари — слов'янський народ з турецькою назвою. — Авт.

вирушив у Царгород, піднялися вельможі і стали ворохобитись. Протягом місяця поверх вісімдесяти ворохобень здавила залізна рука князя, а голови проводирів поспадали з плечей.

Аж ось прибігли болгарські мужики з-над дунайського гирла і донесли, що флот з Візантії вплив у ріку.

Святослав був тоді у Рущуці. Почувши новину, сів сейчас на човни і поплив долі рікою. З ним було до трьох тисяч оружних мужів у п'ятдесяти чайках. Греків було удвоє більше на високих галерах. На передніх мостах мали вони дула, якими метали грецький огонь, тобто стріляли мішаниною селітри, сірки і вугілля та кидали на чималу віддаль клубки клоччя, насиченого смолою та скальною олією. Ніхто не знав, як се греки робили, але вояки Святослава знали, що се не є ніякі чари та що при відважному скорому нападі не допоможе ворогам і се.

На приказ князя їхали чайки одна за одною повз полудневий берег, так що з ріки не було їх видно. Якраз напроти Доростолу наткнувся Святослав на греків. Попереду пливли три галери на веслах, які, видно, бажали переплисти повз город, щоб причалити до берега вище. Тоді Святослав видав наказ спинитися.

У прибережних очеретах укрилися човни, і лише човен князя стояв посередині ріки. Залога веслувала у протилежному напрямі, щоби удержати човен на місці проти течії. Стоячи на носу, князь бистро слідив, де й коли йому ударити.

І ось замітив вскорі, що між тими трьома передніми суднами і рештою флоту є чимала відстань, щонайменше годину плавби проти течії. Крім сього, побачив він, що головна сила греків підпливає все ближче до города і стає довгим подвійним рядом. І бачив Святослав, як на пристані настав рух, як лучники бігли до води та спихали човни з берега. Видко, старий Шварно ладився напасти на галери чайками.

Але ось на помостах галер появилися клуби білого диму, а слідом за сим на човни та прибережні хати упав дощ палаючих куль. По хвилі дійшов до ушей князя сильний гук, один, другий, третій, над пристанню закрутилися у повітрі чорні дими пожеж...

Тоді князь задув у ріг і, наче бджоли до матки, наввипередки висувалися з очеретів чайки і кинулися товпою на три галери. На них були також дула до кидання грецького огню, але усього знадіб'я під рукою не було. Заки його приготовано, чайки були вже під боком суден, а хмара стріл покрила передні та задні помости. Озвалися зойки та крики побитих, а між тим цілі рої дружинників з ножами в зубах полізли горі по стінах помостів. Греки стали руками кидати свої огневі кулі, і кілька чайок загорілося ярким полум'ям.

Одначе русини не дуже сим журилися. Огненним дощем упали вони самі на ромеїв і, заки хто зміг би стеребити два яблука, не було ні одного ворога в живих. Поміж веслярами було багато болгар та русинів. Сих освободили, персів і арабів вкинули у воду, і за хвилю опісля галери їхали далі у тому самому напрямі, що й раніше, але з зовсім іншою залогою. При березі велів Святослав рубати дві галери сокирами та лаштувати сухими дровами третю. На неї перенесено також усе знадіб'я до грецького огню, на якому не зналися варвари півночі, а було його там чимало. Швидко упоралися дружинники і зі сим, не догадуючись ще про план князя. А він сів знову у човен і крикнув:

— Анумо, браття, вперед! А й сього грецького черевня беріть зі собою. Треба його віддати землякам. Побачите, що йому незадово з радості черево трісне.

Всі засміялися і порозуміли вмиль, про що ходило князеві¹. Взялися за весла, і вскорі весь флот човнів плив довкола галери, наче гусята за гускою, до доростольської пристані.

Греки занепокоїлися судьбою висланих галер. Виділи вправду напад човнів, але не думали, щоб їх судна так скоро впали в руки ворога. Коли побачили, що одна галера повертається, думали, що вона одна спаслася і тікає перед варварами. Але ось галера близько... Ще хвиля... І з галери стали вискакувати у човни веслярі, але не грецькі, лише руські дружинники, відтак човни, наче стадо горобців, розскочилися на усі сторони, розгортаючись у довгий лук, що замикав пристань звідусіль. Між тим на носі галери показався дим і бухнув у воздух сніп живого вогню. Несена течією, вплила вона між обидва ряди поприв'язуваних галер, і нагло побачили всі, що усе судно наладоване дровами та кулями від грецького вогню. За хвилю мусив вогонь дійти до них, а тоді горе човнам, що не втечуть завчасу.

Крик тривоги залунав на галерах, моряки перерізували линви, на яких стояли судна, одно наскакувало на друге, весла ломилися, люди падали у воду і тонули, бо нікому було їх рятувати. Не одна галера наїхала на іншу, а крізь пробиту в боці судна діру напливала вода до середини. Тут і там стали судна потопати, а з берега летіли стріли чимраз густіше, чимраз голосніше лунали оклики руських гريدнів Шварна.

Се залога города посідала в човни і йшла приступом на флот.

Враз страшний вибух оглушив усіх, а серед стовплених грецьких суден вирвався аж під небо височенний сніп полум'я. На всі сторони розлетілися, наче огневі птахи, неугасимі кулі. Вони падали на помости суден, на вояків або у воду. Людей і кораблі охоп-

¹ Про що ходило князеві — що князь мав на увазі.

лював огонь. Мов живі смолоскипи, бігали ромеї по палубах галер. А й у воді не гас огонь. Він розливався по поверхні ріки і плив широкою червоною плахтою за течією та пожирав усе, з чим стрічався.

Але ось нова небезпека надходила. Широкий лук чайок припливав чимраз ближче і ближче і замикав грецькі судна до пристані. Ряд човнів густів чимраз більше в міру того, як лук коротшав. Попереду плила велика чайка з вирізаним з дерева на варязький спосіб змієм на переді. На носі судна стояв у червоному плащі з добутим блискучим мечем у руці Святослав!

Тоді панічний жах охопив ромеїв. Вони аж тепер побачили, чия рука їх громить. Огонь на воді вигорів і погас. Уламки галер, обсмалені трупи та палаючі судна сплили з водою і догоряли під берегом, а на останки грянули з двох сторін зі звичною бойовою піснею на устах звідусіль руські дружинники. Почалася різня.

Недовго вона тривала, ромеї здавалися, хто лише міг, галери було ограблено і спалено, а відтак князь з дружинами подалися до міста, де між тим міщани та руські гридні погасили пожежу. Всі раділи з побіди, навіть болгари, бо ся побіда була побідою справедливості над кривдою.

Одначе на світі так, як день і ніч, літо й зима, міняються добро і лихо. На дні чари розкоші скривається завсіди крапелька горя, а у найбільшому горі знайдеться зерно втіхи. Благо тому, хто найде одночасно одно й друге. Пізнав се князь Святослав таки тієї самої днини.

На майдані замку зібралася уся дружина князя, а воєводи числили убитих і ранених. Вони вислали дроворубів за дровами на костри та заряджували величаву тризну по упавших.

Саме вийшов князь з гридниці, і військо починало вітати його окликами: «Слава!», коли втім задуднів у віддалі тупіт коней і юрба їздців вїхала на майдан.

Виглядали вони страшно. На конях і людях висіли підрана упряж і одяг; погнуті лати та шоломи, порубані щити свідчили про люті бої, небезпеки та пригоди. Коні і люди були вкрай стомлені, на одних і других виднілись численні глибокі рани. З-під шмаття і ременів, якими були перев'язані рани, добувалася кров.

На великому білому коні, сніжну шерсть якого оббризкали кров і грязюка, сидів сивоволосий та сивобородий старець у погнутій та порубаній зброї. Зціпеніла кров з глибокої, відкритої рани на чолі позліплювала білу бороду у кривавий ожелест¹, а впале лице і червоні очі додавали ще виразу лютості грізному лицю їздця.

¹ О ж е л е с т — віхоть.

— Свинельд! Свинельд! — закричали дружинники і кинулися до прибулих.

З трудом зіскочив воєвода Свинельд, кремезний та тугий шістдесятилітній старець на землю, але не міг, як завсіди, скорим кроком підійти до князя. Ноги попухли йому від довгої, безперервної їзди, тому поволі підійшов воєвода до дверей.

Князь зморщив брови і довго приглядався до їздців. Губи князя дрижали раз у раз із лютості чи зворушення, але, видно, він по-няв і без допитів, що сталося, бо спитав лише:

— Тільки усіх?

Свинельд мовчки кивнув головою.

— Іди у хату, обмийся й приходь до мене на вечерю!

Грізно насупившись, пішов князь у свою одрину, а невдовзі поволікся туди і Свинельд, обмитий, з перев'язаною головою.

— Сідай, воєводо! — сказав Святослав, а сам ждав, поки Свинельд з'їсть вечерю, і ходив нервово по кімнаті. З майдану доносилися крики дружинників. У сих окликах звучало спершу зачудування, відтак жаль, а вкінці лютість, гнів, жадоба помсти. Святослав роз'яснив чоло.

— Се гаразд, що дружина гнівається, — сказав, — ще не усе пропало.

— Пропастити-то воно пропало! — відповів Свинельд. — Але можна втрачене відбити.

— Переяславець упав?

— Так!

Князь тупнув ногою з досади.

— Як же те усе сталося, розкажи усе, але коротко!

— Ба, тут нічого розказувати! — відповів воєвода. — Ти знаєш, князю, що я служив уже твоєму батькові і тобі ще послужу, доки життя мого...

— Ба, не знати, хто з берега! — докинув, наче пророчим духом перейнятий князь.

— І знаєш, — продовжував Свинельд, — що у мене нема ні рідні, ні майна, бо й нащо? Тому пильную свого, так що ніхто не може сказати. Свинельде, тоді а тоді зрадив ти свою славу, завів дружину у загибель, лихе порадив князеві...

— Правда! — підтвердив князь. — І я не хочу, щоб ти оправдувався, а лише бажав би знати, яка сила чи підступ перемогли тебе, залізний старче!

— Ба, коби знаття! — нахмурився Свинельд. — Ось ніколи ще таких дивних речей не діялося при мені. Перш усього, дізнався я, що Цимісхій іде на мене з військом. Іде? Ну, нічого! Обсадив я проходи у горах, а сам збираю дружину у Переяславці, щоби обій-

ти ромеїв одним просмиком та ударити ззаду, коли вони вовтузитимуться при другому...

— То ти се добре вигадав, коли б був знав...

— То не був би посилав сеї грецької тварюки, Калокіра, — докінчив за князя воєвода...

— Еге ж! — кивнув головою Святослав.

— Калокір приказав мені іменем князя постягати усі залоги з гірських проходів і йти у Доростол, бо Цимісхій іде туди берегом моря, а тут є лише третина його війська з Вардою Скліром на чолі.

— Га! — крикнув Святослав. — Що за Див учив його сеї гадючої хитрості! Се страшні люди, ті греки, Свинельде, слабі, трусливі, але небезпечні, мов отрута, мов труп'яча їдь! Але бачиш, тут є дещо і твоєї вини, і моєї, що послав тобі молодняка замість зрілого мужа. Чи тобі Мстислав нічого не казав?

— Мстислав? Який Мстислав?

— Воєславич!

— Син старого Тура, що ще з Ігорем ходив на Царгород?

— Той самий!

— Але ж, князю! — усміхнувся Свинельд, дивлячись на князя непевним зором і не знаючи, видко, що думати про свого господина. — Прецінь обидва сини Воєслава згинули від печенігів під Києвом...

— Се їх брат! Він мав мій перстень і мав обняти провід у проходах, бо я бажав пощадити твою сиву голову від трудів. Чому ж ти не послухав його?

Свинельд зірвався.

— Князю! — закликав він. — Клянуся богами, мечем, кістями батьків та твоєю дорогою головою, що ніякого Мстислава і на очі не бачив. Бачив я справді перстень, ось сей, але на руці Калокіра!

І старець показав князеві на пальці перстень з двома жемчугами та рубіном.

Мов уражений громом, глядів князь хвилю на блискучий камінь, що кидав довкола криваві блиски, а далі закрив лице руками.

— То значить, що він згинув, убитий гадюкою греком, — застогнав, — і то вже третій, послідній з роду у розквіті літ. Справді, не брехав старий Путята, коли казав, що я запропащую молодь краю для своєї слави. Ось яка була моя плата за те, що Мстислав спас мені життя!

— Не падькай, Святославе, — втішав Свинельд, — хто не йде других бити у чужину, того чужі у хаті найдуть! Хто лише борониться, той завсіди програє...

Князь відняв руку від лица, його очі горіли лютим огнем.

— Де ж ся тварюка? — прохрипів. — Я йому усі кишки випорю з проклятого черева... Я йому...

— Послухай, почуєш! — заспокоював князя воєвода і, не тра-
тячи часу, розказував далі. Святослав сопів ще хвилю, вкінці пе-
реміг злість і слухав уважно оповідання Свинельда.

— Ледве мої відділи виїхали на рівнину, ромеї перейшли на
сей бік Балкан і рушили на Переяславець. Тоді я задумав обійти їх
ззаду і вирушив з кінними gridнями, щоби об'їхати їх. Пішу дру-
жину залишив я у городі. Але ромеї йшли, мов на крилах Стрибо-
га. Піші візантійці пішли сейчас приступом і вдерлися у город. Тоді
я ударив з засідки на них, а було у мене до двох тисяч комонни-
ків. Ледве я, однак, вивів своїх перед город, коли звідусіль стали
появлятися кінні відділи ромеїв. Було їх у вісім разів більше, ніж у
мене. З нападу мусили ми перейти до оборони, а знаєш, князю,
що значить оборона комонників. Нас рубали, мов ліс, мов збіжжя
жали з усіх боків, вкінці ми побачили, що і дружини у городі втра-
тили силу відпору і б'ються вже по хатах. Нарешті місто загоріло-
ся, і тоді знали ми, що усе пропало. Тому повернули коні і пішли
пробоєм туди. Половина нас лише осталась, і не знаю, чи десятиох
знайдеш, які не були б ранені. Ось і усе!

Святослав заспокоївся зовсім за сей час. Грізна небезпека
вернула йому силу духу, і довго він радився ще зі Свинельдом і
Шварном, як зустрічати ворога під Доростолом.

XII НА ЗАБУТОМУ ОСТРОВІ

Так-то страшенна хуртовина розгулялася у медом та молоком пливучій Болгарській землі, та лиш Мстислав не знав про се. У невеличкій, але ясній кімнатці у вежі сидів він вже три дні у заперті і думав про свою нещасну долю, скаженів з люті, згадуючи, як-то його сюди запроторили. З вікон обіймав його зір обидва береги Дунаю, правий ближче, лівий далі.

На маленькому острівці при правому березі ріки стояв замок: вежа, два муровані будинки, довкола забороло з круглими приставками по рогах, ось і все. Сам острівець був підмоклий і багnistий, з весною він у значній частині покривався водою. На самому сухому просторі росло декілька яворів та оріхів, по краях лоза, а далі очерет, шувар, осока, ситник, купчатка. Тут гніздилося безліч водяної птиці, що своїми криками та бійками розраджувала самотнього бранця.

Бранця?.. Звідки ж попався туди Мстислав?

Яким світом вдалося здорового, хороброго та розумного молодця запроторити у сю безвихідну самітню, тоді як там, на полі, Перун провадив усіх його земляків на ворога?..

Мстислав підійшов до заґратованого віконця і глянув на хвилю, що невпинно, безнастанно плила-пропливала ген у даль, у безвість, мов людина, що йде сповнити якийсь пильний обов'язок совісті, мов життя, мов час... Хто б то міг за сею хвилею поплисти у даль, долі рікою, на свободу, до своїх, до князя, до рідного краю... Гей, гей!

При березі стояв маленький човник, а в ньому сидів в короткій сорочці без рукавів невеличкий собою чоловік та витягав з води верші, заставлені на рибу. Він брав одну по другій, вода спливала через плетінку у ріку, а рибалка глядів одним оком до середини, примружуючи друге, і раз у раз видобував з верші більшу й меншу рибу, яка билася в його руках. Він, посвистуючи, вкладав її у берестянку, що висіла в нього через плече, та раз у раз поглядав на вікно вежі. Ось видобув доволі великого карася та, показуючи на нього, гукнув по-руськи: «А що, попався, карасю? Сидиш тепер, доки не облуплять та не кинуть у сковороду! Буде тепло, любо, мов за пазухою... Ха, ха!»

Мстислав відвернувся.

«Справді! — подумав. — Саме так само зловили і мене. Накинули мішок на голову, зв'язали і повезли. Аж у сій кімнаті викину-

ли на долівку, дали їсти і сказали: «Сиди, бо пожалієш».

І думка молодця стала посилено працювати над розв'язкою загадки: чому і за що замкнув його Калокір у сей замок? Що грек був причиною сього, Мстислав не сумнівався. Його в'язали прецінь його пахолки. Мстислав бачив навіть, як убили двох його товаришів, тиверських гриднів... «Що за причина?» — питав себе і не находив відповіді. Коли б Калокір учинив се з месті, то, певно, не давав би йому вигоди, а замкнув би у льоху зв'язаного і під вартою, не годував би, як гостя, не поїв би, як князя...

Чванився йорш між бабками
Та зі свого роду.
За се бабки пішли в воду,
А йорш в сковороду! —

заспівав дзвінко рибалка під вежею.

І дивно! Пісенька ся надала гадкам молодця новий напрям, і він нагло розв'язав загадку. Мстислав пригадав собі, як не раз по дорозі розмовляв з греком та поволі, слово за словом, розказав йому усю свою службу князеві і навіть про своє посланництво до Свинельда. Не дивно, що Калокір звелів його зловити і замкнути.

Але ось пахолки, що його в'язали, забрали від нього і перстень Святослава. Нащо їм він? Других дорогоцінностей не взяли. Навіть перстень Калокіра сіяв на пальці молодця... Сеї загадки він не міг уже розгадати.

Підійшов до вікна знову, бо надіявся побачити рибалку-сміхуна, але не доглянув його ніде. Надворі западав вечір — уже третій з того часу, як він тут перебував, — а криваве зарево обливало звідусіль самотний замок. Зате від правого берега ріки підпливав великий човен з кількома парами весел. Він плів стрілою, а напереді стояв у довгому вовняному плащі Калокір.

Молодець сейчас пізнав се лице хижої птиці, худе, з великим носом та маленькими очима. У ньому було щось від лиса, а щось від пса, який сподівається від пана удару нагайкою. На голові мав патрицій звичайну плоску грецьку шапку, а під плащем — кафтан зі золотистої парчі. Пурпури на ньому не було, ані царської діадеми. Всі жильці замку — а було їх двадцять — вибігли назустріч. Попереду — начальник варті у шкіряній куртці, набитій густо спіжевими ґудзами, за ним дозорець в'язнів, видно, урядник поліції, у темній туніці, перев'язаній попід пахами та нижче пояса, далі замковий сторож, а за ним рибалка, що був, як здається, слугою чи помічником сторожа. Він ішов позаду, підскакуючи і розмахуючи руками, та щось, видно, говорив, бо дві жінки, які стояли при вході до більшого будинку, аж падали від реготу.

Їде, їде сум, сум.
Пильнуйтеся плітки,
Чути лоскіт та шум,
Бережіться щітки!
Бо ся щітка добре чеше,
Густий волос має,
Як розчеше, «буба» буде,
«Дурна хавка, — скажуть люди, —
Що міри не знає».
Буде плітці глум, глум! —

співав рибалка і кинув свою шапку так високо, що вона полетіла аж у вікно Мстислава.

— Мовчи, блазнюко! — гукнув дозорець. — Хочеш, щоб тебе почули?

— Чому ні? Прецінь на дворі кесаря блазнюкам найліпше, ха, ха, ха! І ніхто не займає, бо ніхто їх не боїться. А як почує сей варвар вгорі, то й байдуже, бо дурний.

— Все ж, може, мудріший, ніж ти! — засміялася молодша з жінок.

— Куди йому до мене! Він копирсається, не їсть, не п'є, сваритися хоче, за що його держать у заперті, а я був розумніший...

— І став блазнюкою! — докінчила друга жінка.

— То, по-вашому, хто правду каже, блазнюка?

— Деспота їде! — загомоніли вояки, що стояли двома рядами по обидва боки стежки, яка вела від пристані.

Побачивши звіддаля Калокіра, молодець не хотів зразу вірити власним очам. Коли, однак, грек ступив на острів, а уся залога привітала його окликом, молодець переконався, що се він, а рівночасно страшна гадка прошибла його серце блискавкою.

«Зрадник!.. — подумав. — Очевидячки, зрадник. Прецінь сі вояки долі — ромеї, а він їм приказує. Значить, що він зрадив князя, дружину і мене!»

І скаженість стала його огортати, давити за горло.

«Прибуде він сюди... кинуся на нього і — будь що буде!»

Хвилю сопів люто, коли нова гадка майнула в його голові.

«Він узяв перстень Святослава... Га! Тепер уже знаю нащо. Він одурить Свинельда, як одурив мене. Ах, дурень, дурень, дурень! Без сумніву, темні сили Ненаситця побили мій ум сліпотою за перемогу над поганями. Рибалка-сміхун, без сумніву, мудріший від мене!..»

Мстислав розібрав усе, що почув нині від сього дивовижного чоловіка, і якийсь голос сказав йому у душі, що сей рибалка звертав свої пісеньки та слова саме до нього і давав йому поради. І він

глибоко задумався, а коли за дверима почулися кроки та скрегіт засува, обдумав уже добре, як йому знайтися супроти хитрого грека.

У кімнаті було вже темно, бо Калокір спочивав у замку по довгій дорозі. Заспокоєний та врівноважений, очікував молодець прибуття гостя, бо тепер не сумнівався зовсім, що патрицій приїхав до нього. Аж ось розчинилися двері й у кімнатку ввійшов сторож з оливною лампою та ковром, а за ним рибалка з великим кошиком.

Ковер розстелили на долівці, стіл накрили скатертю, а на ній став рибалка розставляти блюда зі стравами. Дозорець поклонився між тим Мстиславові, який до всього приглядався з чималим зачудуванням, і заговорив болгарською мовою, якою, впрочім, говорили всі на острові:

— Достойний воєводо, знайомий твій, патрицій Калокір, просить тебе про честь прийняти його до себе на вечерю!

— З гістьми боги у дім приходять, — відповів спокійно і по завітному звичаю молодець. — А чи патрицій Калокір скинув уже дія...

— Дивись, дивись, достойний воєводо, — закричав у тій самій хвилі рибалка, — ось ті плітки, що ранком наловив В'юн у Дунаї. Ади, які вони мовчазні. Коли б я так сидів у капусті, то співав би.

— Мовчи! — grimнув на нього дозорець. — Вибачте, достойний воєводо, він несповна розуму, у ньому нечистий сидить, але що добрий і вірний слуга, тож і держиться.

Між тим Мстислав догадався, чому саме В'юн розкричався. Він, бач, хотів перешкодити йому зачепити словом Калокіра. Тому усміхнувся приязно.

— Нехай співає і говорить, мені й миліше, і відрадніше, коли його бачу, — відповів.

— Дядьку! Бай Коло! Чому твоя жінка продерла шкіру на карасі? — спитав В'юн. — Їй жаби лупити, не риби. Дурний карась. Хай був би присів тихо у верші та обернувся головою до хвоста, а, певно, найшов би вікно до втечі. Правда?

І В'юн став витирати сльози обома кулаками. Дозорець зареготався, а Мстислав глянув бистро на В'юна. Без сумніву, під сими ганчірками крився небуденний розум, опертий, видно, на чималому досвіді.

Нагло В'юн підскочив раз і другий, замахав руками, захопив одного карася і став бігати від вікна до вікна. Вкінці станув при сьому, що виходило на лівий берег ріки і, заки дозорець міг йому перешкодити, викинув рибу у воду.

На се кинувся дозорець.

— Що ти, сказився? — гукнув. — Геть мені відси!

І, видобувши з-під туніки нагай, вперіщив біснுவатого по плечах. Мстислав аж заходився зі сміху, хоча зовсім не хотілося йому сміятись. Він кивнув лише головою В'юнові, коли сей обернувся.

— Я розумію його! — сказав. — Він жаліє карася, що дав себе зловити, і бажав його пустити на свободу. Тому вибрав те вікно, крізь яке найкраще було рибі виплисти у море. Правда, В'юне?

Але В'юн був уже в дверях.

— Бай Коло, Миколо! Дозорець, дядьку, чоловіче, нагаю! — репетував. — Біжи, біжи, сум іде!

— Деспота іде! — пояснив дозорець і вийшов, а за ним В'юн. Але коли виходив, глянув на Мстислава ясным поглядом, поклав ліву руку на серце, правою указав на вікно, крізь яке викинув був карася, і щез.

По хвилі ввійшов у кімнату Калокір.

— Здоров був, воєводо! — сказав весело. — Що ж, друже, скучаєш?

Мстислав поклонився.

— Скучати не було ще коли, — відповів, — бо думав увесь час, звідки мені така халепа випала сидіти у заперті.

— У заперті? — усміхнувся грек. — Але двері відчинені, чотири вікна для виду і віддиху...

— Але свободи нема, князя, дружини, боїв...

— Молодий ти ще, достойний воєводо, — усміхнувся приязно грек, — не дивно, що у тебе душа рветься до діл. І я був колись таким, ганявся за відзначеннями, майном, а тепер рад би спочити. Одначе коли у тебе є охота покинути сей забутий острів, то, вступивши на службу кесаря, осягнув би все, чого бажаєш, ба й більше...

Кров ударила молодцеві до голови, у очах потемніло. Здавалося, що він кинеться на зрадливого грека та роздавить, мов ядовиту гадюку. Але добрий дух спинив його. Він підняв очі на грека, і їх погляди стрітилися. У очах Калокіра тліла іскра цікавості, мов у того, що, завдавши ворогові отруту, слідить за наслідками.

— Годі мені покидати князя! — проговорив з трудом молодець.

— Ба, можна служити кесареві, не покидаючи князя...

— Як Фарлаф... — вирвалося у молодця.

— Пусте балакання! — засміявся нагло грек. — Вечеря холодне, а ми про торішній сніг. Сідаймо!

Посідали і стали їсти. У кімнату ввійшов дозорець і приніс у срібному відрі снігу. З сим снігом змішав вино і подавав його у позолочених кубках. Після вечері подав рушники і теплу воду та за-

палив кадило. Синявий пахучий дим наповнив кімнату тоненькими смугами, і душа молодця розпливалася у розкоші, омрачена вином і пахощами.

— Чудово ви, греки, живете! — закликав він.

— Чудово?.. У сій норі? — засміявся грек і став недосвідченому молодцеві описувати візантійський двір з його блиском, величчю, розкошами, широко розводився над почестями, які міг би осягнути Мстислав у Царгороді. І хто знає, чи не вдалося б прехитрому грекові знайти незіпсовану, мрійливу душу молодця, коли б не Фарлаф, його зрада та страшні ґрати на корсунському березі...

Була вже пізня ніч. Калокір пив, гриз мигдаль, сухий виноград і фіги і розповідав без упину. Мстислав почув скоро, що вино йде йому до голови, тому не пив, лише слухав і слухав, а хвилями кидав лише питання або чудувався.

— Ну і що? А як? Пробі! На Перуна!

І ось саме у сій хвилині, коли одушевлений молодець бажав просити грека, щоби дозволив йому прожити час неволі у Царгороді, за вікном на яворі обізвалася пугутька раз, другий, третій.

Здригнувся Мстислав... Наче марево, промайнуло йому перед очима воскове лице Воєслава і почулися слова: «Де подиблеш Калокіра, приложи йому меч...» Молодець потер чоло рукою і відсунув чарку. Свідомість в одну мить вернулася до нього.

— Достойний патриціє! — спитав. — Що буде зі мною, якщо я не вступлю на службу до кесаря?

Калокір скривився.

— В такому разі, воєводо, останешся тут в неволі, бо я знаю, що ти був князеві найлюбішим дружинником, і він за тебе віддасть багато бранців.

— О так, — закликав Мстислав, який нагло поняв, чому Калокір так з ним падькається, — навіть тебе, достойний патриціє!

Грек почервонів і замовк. Його наміри відгадав сей недосвідчений молодець. Він з подивом поглядив на нього.

«Шкода, превелика шкода такої голови для сього ведмедя!» — сказав про себе.

Дальша розмова велася уже про війну, і Калокір став зразу перебільшувати успіхи Цимісхія. Але і тут спинив його молодець.

— То значить, — сказав він у відповідь на опис послідніх боїв, — що Святослав мусить уступати перед вашою кіннотою, але вам сі побіди стоять багато людей і часу, і ви не в силі розбити його як слід. Здається, буде облога Доростола. Чи не так?

— Облога вже є! — відповів Калокір. — Але б'ються під мурами, не на мурах.

— Ага! Князь бажає мати забороло від ваших катафрактів.

— А й у нього ще до тридцяти тисяч війська.

Молодець підскочив з лави, на якій сидів.

— Ха, ха! То ще надвоє баба ворожила.

— Так, — сказав Калокір, — надвоє! І тому держу я тебе тут. Не стану я тебе силувати йти на службу до кесаря, але держатиму тебе тут, бо ти — моя безпека.

І вийшов.

ХІІІ

ВТЕЧА

Слідуючої днини від'їхав Калокір, наказуючи пильнувати бранця день і ніч, але zarazом мав сторож подбати про усяку вигоду для нього. Видко, хитрий грек не бажав робити собі Мстислава ворогом.

Поплив день за днем одноманітно, нудно, без змін та потіхи, а тут між тим мучила його серце туга за своїми і непевність, що діється з князем та дружиною. Не раз згадував Мстислав і Залісся, Калину, Рогдая, Власта, Люта... Часом жалів навіть за Круком, якого мусив залишити у Києві. Як дуже придався б йому сей вірний друг у його нудьгуванні. Рибалка В'юн щоднини приходив тричі зі сторожем чистити кімнату, приносити їду та напиток або виносити посуду. Але ні разу не можна було відверто побалакати, бо сторож не відходив від них ні на хвилю.

Крізь вікно, що виходило на лівий берег ріки, і крізь яке викинув був В'юн рибу, бачив Мстислав також не раз молодого сміхуна, але сей здвигав лише плечима і тряс головою. Надармо посилав йому молодець німі питання поглядом та движками рук, — сміхун не відповідав. І так минуло два місяці.

Аж ось одної днини упав сторож на порозі кімнати та викрутив собі ногу. Яким світом те сталося, не знав ніхто, і аж набагато пізніше дізнався Мстислав, що сміхун протягнув був поперек темних східців мотузок. Сторож гукнув на жінку та вояків, і вони винесли його з кімнати на діл. З сього скористався В'юн і увійшов до Мстислава. Зразу став застилати стіл і укладати на ньому блюда та дзбанки. Але коли вже затихли кроки вояків та падькання жінок на сходах, звернувся до Мстислава.

— Воєводо! — заговорив скороговіркою. — Я Рослав, син кмета з-під Іскоростеня, деревлянин. Вже два роки тому потрапив я в неволю і удаю божевільного, бо мені зі сим добре. Бував я у Царгороді, Адріанополі, Атенах і багато бачив і чув. Дурня, бач, ніхто не соромиться. Тому і остеріг я тебе, і остерігаю надалі. Тям, воєводо, що ти не на Русі, а у грецьких руках, де словами закривають лишень гадки, а висказують зовсім щось друге...

Мстислав горів, одначе, з нетерплячки і перервав Рослава.

— Остав се! Я тебе зрозумів добре і далі розумітиму. Ти мені кажи, що з князем?

— Князь відступив у Доростол і борониться від болгар і греків перед містом. У чистому полі не остоїться лава руських дружин пе-

ред панцирними комонниками.

— О, вони, певно, не візьмуть його силою! — закликав Мстислав. — Він орел, а вони кури. Горе їм!

— Великою є сила Перуна — се правда, але нема у нього, як і в Дажбога, лесті, підступу, грецького вогню, страшних метавок на огонь і каміння. Поки держиться князь у полі, доти гаразд. А раз замкнувся він у городі, то буде біда!

— Чому ж би йому тікати у місто?

— Їсти нема чого, людей багато, поживи мало, тому і сил не вистачає. Голод!..

Мстислав понурив голову.

— Тікаймо, Рославе! — сказав по хвилі. — Я мушу бути при князеві і побідити або згинутися разом із ним. Поможи мені!..

На сходах почулися знову кроки. Урядник охорони цісарської поліції ішов заступати сторожа при вечері. В сій хвилі заспівав Рослав, мов півень, аж Мстислав відскочив.

— Хай не знає, бісова харя, що ми балакаємо, — сказав пошепки. — Я до утечі вже все зладив, недостає мені лише сталевого долота, щоб виважити ґрату. Але сторож має таке знаряддя, і я постараюся украсти його. А ось тут, — Рослав витягнув з кишені клубок мотузка, — мотузок. Спусти його мені крізь вікно, як обізвуся двічі пугачем...

У сю хвилю ввійшов у кімнату урядник, киваючись на коротких грубих ногах.

— Ква, ква, ква! — закахкав Рослав, тріпаючи руками, мов утка крилами. Мстислав не здержався і порскнув сміхом. Пришелець почервонів з досади, але поклонився і сів за стіл. Він і в голову не клав, щоби «біснуватий» розмовляв із бранцем.

Але Мстиславові не йшла у рот їда. Спокою не давала йому гадка, що, може, якраз у тій самій хвилі і не мають його товариші що до уст вложити. Він швидко покінчив їду на превелике вдоволення його товариша, який вважав себе у праві з'їсти усе, що осталось, і з противним плямканням змітав усе зі столу.

Аж вийшов і він, і Мстислав остався сам. Довго не міг заснути. Раз у раз привиджувалися йому князь, Шварно, Лют, дружина, — усі голодні, зі стягнутими поясами, з поблідлими лицами, знесилені, охлялі.

Коли молодець збудився, лице його було вогке від сліз, пролитих крізь сон. У ранішній молитві благав він гараче Хорса-Дажбога послати князеві та дружині поживу і силу відбити ворога.

У журі та смутку перебував Мстислав ще кільканадцять днів. Аж ось одної днини укритися Дунай мрякою. Синяві клуби гонив буйний західний вітер долі водою, крізь вікно втискався у саїтну кім-

нату на вежі вогкий, холодний воздух. Ударило крило вітру об мурі і понуро засвистіло у гіллі дерев. Повороніла дунайська хвиля, високі вали ішли від осередка ріки до берега і з хлюпотом обливали підніжжя вежі.

При світлі оливної лампи сидів Мстислав у кімнаті і слухав понуре виття вихру та своїх безпотішних дум. Сум, чимраз глибший, чимраз важкіший, огортав його. На молоду моторну душу налягла самота важким каменем і бралася здавити у ній всі проблиски сили та діяльності. Мрак огортав його голову, безмисленно і тупо гляділи погаслі очі у темряву.

Коли втім: «Пугу! Пугу!» — озвався двічі пугач у гіллі явора і наче дух «біснுவатого» В'юна вселився у молодця.

Мигцем скочив Мстислав до вікна і спустив шнурок удолину, прив'язавши до нього срібну ложку від вечері.

— Пугу! Пугу! — загудів пугач за вікном, а по хвилі витягнув молодець нагору мотузок, До нього прив'язав В'юн доволі грубий ремінь від аркана, який вживали болгарські та печенізькі їзді. Здивувався зразу Мстислав, але відтак зрозумів, що по сьому реміні спуститься з вікна на землю. На кінці ременя висів клевець і долото. Головка клевця була обгорнута шкірою. І ремінь, і шнур були вогкі. Надворі падав дощ.

Молодець сейчас взявся за діло: підважив ґрати у вікні, і се удалося йому дуже швидко. Ніхто і не думав, щоби хто міг з острівця утекти. Одинокий човен був по тому боці, на правому березі ріки, а на острівці було лише маленьке човенце В'юна, у якому лиш одна людина могла пуститися на поду. Тому ніхто не добачив, що іржа давно вже перегризла залізні штаби ґрат. По півгодині праці ґрат уже не було. Не було чути і ударів клевця, бо шкіра глушила їх, а свист вихру не допускав ніяких гомонів до ушей вартових на сходах та у пристані. Легко, мов кіт, скочив Мстислав на землю і побачив сейчас біля себе лежачу постать Рослава.

— Умієш плавати, воєводо? — спитав сміхун замість привітання.

— Слава Велесові, умію.

— Се гаразд. Стрибог розгулявся нині. Він і донесе нас, куди треба, і нанесе дощину, який затре усі сліди за нами. Ходімо, воєводо!

Зігнувшись, шмагані вітром і дощем, пересувалися молодці до берега. Тут їх ждало маленьке човенце, справжня оріхова шкарлупина, навантажена всілякими припасами, так що оставалось місце хіба для одної особи.

— Роздягайся, воєводо, і пливи за мною. Ти не зумієш таким навантаженим човном орудувати, а притім, — тут засміявся В'юн.

— доволі я намок, змокни і ти дещо!

— Нічого! Допоможіть, водяні!

Молодець скинув одяг, а Рослав сів у човен і відштовхнув його від берега. За човном поплив Мстислав, придержуючись човна однією рукою. Скоро щезла у тумані за ними понура вежа забутого замку. Якусь хвилю видніло ще у мряці світельце оливної лампи високо над водою, а потім і воно щезло. Мряка, пітьма і дощ обняли звідусіль утікачів, які мовчки посувалися до правого берега ріки.

І ось зачорніла перед ними темна смуга, повна гомону, шелесту та плюскоту хвиль, се були прибережні очерети.

Молодець раз у раз став зачіпати ногами об корняки шувару, підводних рослин, вкінці застряг у намулі.

— Кладися черевом на воду! — радив В'юн і зі здвоєною силою пхав човен до берега.

Аж ось показалися перші купини ситнику і купчатки, лозина та верби, а по хвилі вискочив Рослав на берег.

Мокрий та перемерзлий, Мстислав послідував за його приміром і одягнувся у свій одяг. Рослав добув з човна два мішки, витягнув з одного вухатий дзбанок з затичкою.

— Напийся, бо вхопить тебе пропасниця, а тоді хіба вертатися прийшлося б.

Мстислав послухав. Сей простий чоловік вів його, мов дитину, і молодець слухався його без спротиву, бо знав, що тут більше значить знання місця і обставин, чим досвід, хитрість, відвага та хоробрість. В дзбанку було сильне грецьке вино, і скоро відчув молодець, як любе тепло розливається по його тілі.

— Що ж тепер? — спитав пошепки.

— А ось глянь! — відповів Рослав, вказуючи на ріку за кільканадцять кроків від себе.

На темно-сірому тлі води чорніло щось при самому березі, наче пені дерева.

— Що се?

— Се човен Калокіра. У ньому є варта. Один спить до півночі, другий від півночі. Та нині, мабуть, обидва заснули.

— Де? У човні?

— Так.

— Ну, гаразд! Ось тобі долото! Коли дам знак, так ти сим долотом по голові того, що спить. Я займуся другим.

— Еге ж!

Тепер обіймав провід воєвода, бо Рослав добре знав, що лицар, який є любимцем Святослава, мусить бути неабияким борцем.

Проти усі сподівання, вартовий не спав, ані не сидів у човні,

лише стояв, спершись на щит, при березі. Але шум вітру приглушив кроки Мстислава. Коли підійшли на сажень до нього, шепнув Мстислав до товариша:

— Бігом до човна!

Не роздумуючи, погнав Рослав бігом.

— Стій! Стій! — гукнув вартовий і хотів було погнати за ним. Та в ту хвилю впало йому на голову щось важке, велике і м'яке. Се Мстислав ударив його з усього розмаху по голові... мішком. Закітлувалося у темряві, залунав брязкіт щита, що падав на каміння, відтак оклик: «Кіріє!» — я потім замовкло усе.

— Рославе! — почувся голос у темряві. — Ти готов?

— Готов! А ти, воєводо?

— І я! Але мій ще живий!

— Давай його сюди!

Мстислав затягнув грека до човна, де лежав уже другий візантієць, як опісля оказалось, убитий долотом Рослава. Сміхун, бач, ударив його у висок, і череп лопнув від удару.

Сейчас вкинули молодці у човен мішки та виплили на середину ріки. Там вкинули у воду небіжчика, а другого, якого лише приголомшив удар Мстислава, посадили до весел і плили аж до ранку.

Коли на сході перед ними стала біліти вода у сірині розсвіту, скермував Рослав човен до багнистого лівого берега ріки, де спочивали обидва весь день. Ввечері поїхали далі, а грека пустили живим. Не так-то швидко міг він вернутися до своїх.

Усі грецькі та болгарські сили були по тому боці ріки. Тому не боялися зради. Рівно ж не боялися погоні, бо з острівця не міг ніхто вирушити без човна Калокіра та чайки В'юна.

І так їхали вони ніччю, а вдень спочивали, доки не доїхали до Доростола.

* * *

Вже ранком тої самої днини побачили вони на овиді луну пожарища, а коли зійшло сонце, чорні дими. Східний ранішній вітер приніс їм воню диму та спаленини.

— Ось ми вже і дома, — сказав Мстислав.

— Ба, але годі буде дістатися у город. На ріці флот.

— Що ж робити? Підемо далі пішки. Згода?

— Твоя воля, воєводо, а богів ласка... Може, дійдемо.

— То ходімо!

Перейшли ріку і у добре укритому місці, недалеко від міста, там, відки виїздив уперше Святослав на погром флоту, вийшли на

берег. Хильцем вилізли на малий горбок і з корчів поглянули на город та його околицю.

До міста було ще звідсіля далеко, але мимо сього уся рівнина була вкрита гуртками людей. Мало було, одначе, між ними вояків. Були се головно болгарські селяни, які під доглядом грецьких вояків і офіцерів тягли на шнурах величезні машини. Були там катапульти, що виглядали наче величезні ворота з грубезними пружинами зі скручених конопляних линв, далі звичайні метавки з величезною дерев'яною варехою, у яку клали каміння, шопи з таранами та свердлами для розбивання мурів, далі журавлі, наче на колодязях, на яких, місто відер, висіли коші, у сі коші сідали лучники, журавель підіймав їх горі, і звідси мали вони обстрілювати оборонців міста. Але найбільшою та найгрізнішою машиною була велетенська дерев'яна вежа а кількома поверхами, гуляйгород. Надолі стояв таран для розбивання мурів, на першому поверсі вікна з помостом для піхотинців, що ішли приступом на мури, на другому — вікна для стрільців, а нагорі — дула для грецького вогню.

Страшна ся вежа, уся вкрита шкірами, посувалася вперед по помосту з дощок на дерев'яних валах, мов чайка на волоці, але до сього треба було і сотень рук. Тому візантійські війська зігнали з усіх навколишніх сіл населення, щоби підкочувати машини під місто на вал, який усипало військо рівнобіжно до стін Доростола.

Розглянувшись у положенні, обидва молодці стали радитися пошепки. Але недовго тривала ся нарада. Вони могли лише крізь табір греків пробитися у город, бо на ріці стояли судна та їздили човнами варті. Скоро склали собі план, а по хвилі, кинувши списи і щити, поховали ножі та топори під плащі і змішалися з найближчою ватагою мужиків.

— Звідки ви? — спитали їх.

— З-під Переслави! — відповів В'юн. — Зловили нас і пригнали, бог би їх побив,

— Гей, гей, неволя! — зітхали мужики. — Минувся добрий час правди та свободи. Бояри та греки горою.

— До шнурів, до шнурів, собаче насіння, гей! — закликав у сій хвилі офіцер.

Всі, а з ними Мстислав і В'юн, кинулися притьмом тягнути гуляйгород до валу під містом.

XIV

ОСТАННІ ДНІ ДОРОСТОЛА

У великій гридниці Доростольського замку сидів князь Святослав. Підперши голову рукою, глядів перед себе недвижно оком, що бачить лиця і події не зі сього світу, оком пророка, ворожбита. І бачило се око чубаті дружини Олега і його щит на воротах Царгорода. Бачило і побиті, потоплені війська Ігоря та свої побідні бої ген далеко у Південній Македонії. Воно бачило діла батьків, перемоги, поразки, сором і славу минулих віків та важкі, криваві бої теперішності. Але воно бачило і будучину, і тому саме грізно стягалися брови над впалими очима героя. Однак не було у них очей суму. У них блискіло натхнення, запал і віра, що з усіх цих ран, боїв, крові, недуг та смерті урятується, мов золото в огні, вічна, невідчужа лицарська слава руського імені на всі часи, на всі землі...

Швидко, однак, опала гордо піднесена голова Святослава. З-за вікон у рівних відступах часу доходив глухий ломіт... Се балки та каміння, кидані махиною ромеїв, падали на будинки та шатра, на людей та коней. Часом слідував за ударом тріск ламаних в'язань дахів і грохот руйнованих стін. Деколи звіщав крик людей, стони та прокльони. Хвилями втискався в кімнати гризкий дим — се горіли запалені грецьким огнем будинки. Але князь не йшов глядіти, де саме горить, бо на вулицях лежали ранені, трупи побитих і померлих від голоду мешканців міста і вояків. Сі пожовклі, почорнілі трупи лякали Святослава. Він привик до побойовищ, де тисячі завдавали смерть тисячам, де рікою лилася кров. Але тут крові не було. Тут убивала усіх жовта кістлява змора голоду, проти якої не міг вистояти ніхто. Вона за два-три дні з героя робила дитину, а за чотири — немічного старця. Тут ні для чого не придалися благородність, підвага, хоробрість. Голод перетворював усіх без різниці у звірів, і Святослав з жахом згадував про трупи жінок та дітей з пообтинаними руками та ногами, які знаходили не раз у темних переулках, де жила незаможна людність.

Пробували дружинники чинити виправи за поживою до грецького табору, але ромеї самі голодували, а уся околиця була вже віддавна дочиста ограблена.

Наступив вечір. Чимраз невиразнішими ставали черти предметів, чимраз тяжчими думки князя. Крізь вікна заглянуло у гридницю зарево пожежі, почувалися оклики: «Води, води!» — та сик полум'я. А через рівні відступи часу лунав ломіт руйнованих буди-

нків, стони побитих і ранених, скрип метавок...

Святослав накинув на себе широкий чотирикутний візантійський плащ і вийшов. На майдані перед замком крутилося кілька тисяч людей. Минулої днини під ослоною махин ударили на табір Русі болгарські комонники. Вони з ім'ям свого царя на устах ішли у бій і побідили, бо усі дружини розлетілися перед ними, мов полова. Так доїхали болгари аж до стін города, та нагло з усіх сторін кинулися на них товпи руських дружинників з завзяттям, про яке болгари аж досі не мали навіть поняття. Але ці герої, що тепер кидалися на товпу оружних побідників, не бачили у них ворожих вояків, а лише... коней, з яких можна зварити поживу!

Ні один з болгар не уник смерті. Згинули усі, а коней було порізано сейчас. Не було їх чим годувати, а за день-два похудли були б і так.

Вийшовши на майдан, бачив Святослав, як порізане на малі шматки м'ясо та кості паювали воєводи між військом. Бачив, як світилися очі виголоднілих вояків від благої надії попоїсти хоч раз на кілька днів. Десь поділися зневіра, туга за родиною, смуток; жарти, сміх почувалися у зборі, і князь сам зрадив, дивлячись на се. Відтак пішов далі вулицями міста і тут бачив порозкладені вогні, на яких варилась пожива. Траву, листя, кості, останки борошна, сушеного м'яса, огородовини, кусні шкіри з поясів, чревіїв, щитів — усе те варилось у горшках на якусь юшку. Нею годувалися усі, хто мав ще що вложити у горшок. Хто вже зовсім нічого не мав, ішов на ріку. Дехто находив рибу, інший скальки, раків, водяні рослини, але найчастіше знаходили рибалки рани або і смерть від рук грецьких вартових, які ненастанно кружили попід берегами ріки.

Всюди було видно товпи дружинників, які по послідній битві мусили відступити у город перед градом каміння, балків, перед струменями плинного вогню та ударами панцирних катафрактів, коні яких для більшої відпорності бойової лінії сковували ланцюгами.

Святослав звернув лице направо, у сторону пристані. Тут було темно і тихо. Князь повернув туди і йшов хвилю між рядами темних, неосвітлених домів... Тут і там блимали огоньки, а у їх слабому світлі рухалися ліниво якісь тіні. Хвилями почувалися слабкі, плаксиві голоси. Виразно чув князь плач дитини. «Майко, майко!» — лебеділа дитина і просила їсти... Але лише судорожний плач був відповіддю на сльози... Хриплі, слабкі голоси обзивалися з темних углів, а з деяких темних хат віяло невиносимим сопухом непохованих трупів. Тут і там здивав князь, ідучи, темні тіла, простягнені на дорозі. Він оминав їх та навіть не глядів, що се. Він знав, що се

мерці — жертви голодної змори.

І тоді почув князь, що якийсь холод морозить його душу, відбирає відвагу і непокоїть совість... Совість, яка досі не закинула князеві ні одної кривди, ні одної несправедливості.

«Змора голоду матір'ю усіх сих чорних мерців, — казала совість, — але батьком ти сам, великий Святославе... Сі трупи, сей помір — се тінь, яку кидає твоя слава!»

Нагло звернули увагу князя якісь нелюдські крики, стони, прокльони, метушня. Гурток людей товпився на розі вулиці при світлі огню, який горів у сінях найближчої хати. У товпі блищав меч та звучали руські прокльони. Притьмом кинувся туди князь. На вид його блискучої зброї, що засяяла, коли в князя зсунувся плащ з плеча, розскочилися напасники.

— Геть відси, опришки! — гукнув князь і добутиим мечем кілька разів ударив поміж найбільш завзятих. І тоді побачив на дорозі убитого руського дружинника, а у його руці останок виділеної йому страви. Голодні міщани побачили у нього м'ясо та убили його, щоби здобути невидане добро.

В першій хвилі гнів огорнув Святослава, рука сягнула до пояса, де висів усім добре знаний ріг, аж опала знову безсильно.

«Ні! Се не вони... Се голод! Се не опришки, не злочинці... Їх карати годі. Над ними смерть... Перед ними п'ятьма! Ні надії, ні виглядів на перемогу, на хліб, на мир...»

Голосне гарчання, наче цькованої собаки, перебило думки Святослава. Зиркнув туди, і мороз прошиб його. Над одним з небіжчиків клячав напівголий чоловік з лицем, зарослим аж до очей, босий, висохлий, наче Кощій з казки. У п'яті світилися гарячкою великі круглі очі барса, у руці блищав ніж. При непевному блиску далекого вогню бачив князь, як чоловік сей вбивав ніж у мерця...

Огида вхопила Святослава за горло, він бігом пустився назад, і раз у раз здавалося йому, що чує за собою те страшне гарчання людини-собаки.

«Пробі! — шептав про себе. — Пора кінчати... Що скажуть батьки у вираї, коли стану перед ними, а зі мною усі ті зголоднілі примари людей? Вони скажуть: «Змора голоду є матір'ю усіх тих мерців, але батьком ти сам, великий Святославе! Сі трупи, сей помір — се тінь, яку кидає твоя слава...»

Не оглядаючись, біг князь аж у полудневий кінець города, де крізь відчинені брами раз у раз входили дружинники з поля битви. Тут панував гарячковий рух. Воєводи визначували місця поодиноким відділам, особисто роздавали поживу... Склади світилися пустою.

У напівзруйнованій хаті при брамі засіли воєводи і Святослав

на раду.

— Воєводи! — почав князь. — Велика вежа ромеїв буде завтра за валом на кільканадцять сажнів від городських стін. Завтра загориться місто від грецького вогню, а ми всі будемо змушені тікати за мури або вийти з міста на рівнину на сході, де здавить нас кіннота. Радьте, що робити! Боги не покинуть нас, якщо покажеться, що ми не втратили ще духу і надії. За нас помоляться і духи предків у Вираї, якщо ми не зрадімо давньої слави нашого племені. Радьмо, отже, як відвернути від себе сю небезпеку?

Хвилю мовчали воєводи, вкінці обізвався Шварно.

— Се замало — відвернути небезпеку. Нині роздали ми останки поживи. Завтра по битві не буде вже що їсти. Якщо не знищимо ворога або не добудемо поживи, пропадом пропадемо.

— А чи дружина знає, що поживи нема? — спитав Свинельд, який все ще носив руку на перев'язці.

— Знає! — відповіли хором воєводи.

— І що кажуть?

— Кажуть, — відповів Шварно, — ось що! «Будем битися, доки сил, а не стане сил... То раз мати родила! Між своїми і смерть легка! Де князя голова, там і наші».

— А де їх, там і моя! — докинув князь.

І знову замовкли усі.

— Що ж ти, княже, придумав? — питав Шварно.

— Я?.. Я бачив людоїдів, бачив убивство за кусник м'яса, чув, як діти, матері і батьки плачуть з голоду. Я знаю, що тисячі готові покласти голови, і тому питаю себе: чи є вигляди на перемогу, чи ні? Коли є, то биймося до загибелі, а нема, то кожную краплю пролитої крові почислять боги і духи предків і кинуть нам у очі, як убивство.

Воєводи мовчали, а Святослав тер обома руками поморщене чоло, з якого вже давно не здіймала руки чорна жура і тоска. Вкінці він встав.

— Ось бачите, тому два дні посилав Цимісхій до мене посла з викликом на двобій за землю болгар. Зразу думав я, що з глузду зсунуся від радощів, але Хорс-Сварог просвітив моє серце вчасно, кажучи: «Цимісхій добре знає, що я таких чотирьох, як він, убив би порожньою коновкою». Хто насилає убивців на другого, у того сили небагато, а хто убиває зрадою, у сього і відваги не буває надміру. Видко, кесар хотів мене підстрелити з-за своїх плечей отруєною стрілою або погубити чарами. І я відказав, хоч серце аж скавуліло, мов пес, зі сказаної злості та аж горіло від охоти... Отак і тепер поспробую ще раз ранком ударити на вежу та вал з усією силою. Якщо вдасться, то буду боротися далі хоч би до вечора і

згину або згинуть вони. А не удасться, то розіб'ю їх флот таки завтра вночі і зачну переговори. Що ж, годитеся, воєводи?

Всі виразили свою згоду потакуванню і вийшли збирати дружину та провадити її розсвітом приступом на вали ромеїв.

Саме тоді, коли Святослав закликав на раду воєвод, кесар Іван Цимісхій глядів з найвищого помосту вежі на Доростол. З-під блискучого шолома гляділи темні великі очі на огні, що горіли у городі. Закривлений, наче клюв супа, ніс свідчив про вірменське походження кесаря. Затиснувши грубі, м'ясисті уста, Цимісхій морщив густі брови і, не кажучи ні слова, слідив за рухами руського війська. Перед брамою гасли один по другому вартівні огні, зате у городі аж луна била у небо, наче від пожежі. Досвідчений полководець пізнав із цього, що дружини сходять з поля у місто.

— То барбарікон февгей астіде!¹ — сказав до високого сутулуватого гетеріарха Скліра.

Сей пересунув ручкою меча по золотистих ґудзах начеревника так, що аж почувся брязк, наче від добуваного меча.

— Чи маю їх гонити? — спитав.

Імператор поглянув на воєводу з усміхом. Склір був мужем велетенського росту та страшної сили, але слабих способностей. Хитрий та розумний кесар уживав його, наче інженер тарана, але підсміхувався з нього. Зате був Склір найближчим цареві дворянином, бо був дурний, щоб вдаватися у які-небудь заговори, і, не питаючи, убивав кожного, на кого вказував йому деспот.

— Ні, Скліре! — відповів. — Ми пустимо на сих варварів твою сестричку!

І рукою вказав на вежу. Уся дружина засміялася, коли кесар зволив закепкувати собі зі Скліра, а сам гетеріарх аж заходився від реготу, узявшись за боки,

— Пересунути кінноту на східну сторону міста! — приказував Цимісхій. — Піхотинці стануть від полудня і заходу. А тут при нас катафракти і ти, Скліре. Стратигу Калокіре, прикажи висунути вежу вперед, поставити дула і ждати приказу. На даний знак підпалиш місто. А тепер просімо Всевишнього про перемогу над сими ворогами нашої віри і влади!

Кесар відкрив голову, а духівник прочитав голосно молитву і дав кесареві й усім християнам поцілувати темну ікону богоматері у золотій ризі — Панагію.

По хвилі розійшлися стратиги, гетеріархи, протоспатарії та інші офіцери по відділах, і почався рух військ. Головно коло вежі кипіла робота на всі руки. Мужиків, які по вечері поклалися були

¹ То барбарікон февгей астіде! — Варвари втікають у гóрод! (Гр.) — Авт.

на спочинок, побудив грімкий голос команди, і всі на даний знак вхопили за линву, щоб потягти потвору вперед. Послідній приступ на Доростол мав начатися зі сходом сонця.

Між робітниками, яких збудили опівночі, були Мстислав і Рослав В'юн. Вже кільканадцять днів працювали вони разом з болгарськими мужиками, і Мстислав підучився дещо грецької мови і розумів її тепер не гірше, чим другі. Нікому й на гадку не прийшло глядіти їх між робітниками, тим більше, що одяга Мстислава подерлася до решти при ношенні каміння та неотесаних брусів і замазала-ся скальною олією. Сморід земної смоли бив від нього на десять кроків, а лице, груди і руки покрилися чорним, мастким болотом зі земної ропи, змішаної з порохом та дрібним вугіллям. Рідна мати не пізнала б була молодців у їх теперішньому виді. Не раз Калокір бачив їх і проходив попри них, але не пізнав їх. Раз бачили вони урядника поліції з острова у таборі. Калокір ходив блідий і лютий, засуджував раз у раз когось на різки, кричав, проклинав і дуже пильно слідив з валу за руським табором, наче питаючи судьби, кому судилася перемога у сих змаганнях. Видко, дізнався саме тоді про утечу Мстислава, заложника за свою голову.

На приказ стратига, засвистали наставники раз, другий, третій — заскрипіли мотузки, вежа дрогнула, і зі скрипінням та гуркотом зрушилось чудовище з місця. Поміст під вежею рипів, тріщав, гнувся, подавався, але вежа котилася вперед. Крок за кроком, сажень за сажнем сунула вона по помості, потім обливалися мужики, нагайки свистіли, скрипіли линви, а в сей час на полудні та сході розставлялися пересунені війська і збиралися варити сніданок. Під самими стінами города не було уже ні одного руського дружинника, всі сиділи у городі і, видко, спали, бо лише тут і там блимали огоньки вартових.

— Калокір сказав наставникам, що се послідній приступ. — прошепотів В'юн до Мстислава.

— Перун їм у тім'я! — відповів молодець. — Треба буде під час битви обійти військо та зайти від сходу. Приступ буде відси, то від сходу не буде варті. А якщо поб'ють ромеї наших, то наші саме на схід тікатимуть і наскочать на нас.

— Мудро говориш... Але що се? Тсс!

У віддалі почувся якийсь гамір, а слідом за сим приказ стратига:

— Стій! Дула й огні нагору!

У віддалі заревли роги й почулися якісь крики. Хвильку вслухався Мстислав у сі гомони разом з другими мужиками і нагло оклик: «Роси ідуть!» — зазвучав в ушах у всіх. Болгари сейчас покидали мотуззя і пустилися врозтіч, офіцери побігли до полків, на-

ставники надаремно бралися спинити утікачів, блідий, мов смерть, Калокір кричав:

— Огні нагору! Нагору! Смолу, дула, підпал! Нагаями опірних! Матінко божа, Христе, царю, елейзон!¹

— Бери, чуєш! — гукнув нагло Мстислав товаришеві на ухо.

— Дула нащо? Тікаймо краще! — здивувався той.

— Іди, дурний! Пощо нам тікати, ми радше підпалимо вежу... Земної ропи чимало тут, одна іскра...

Страшний оклик: «Перуне! Перуне!» — загримів нагло перед брамою міста у сірині розсвіту, і побачили ромеї товпу руських дружин, яка випливала з брами і розливалася по полі. Піші полки ромеїв зривалися з землі та поряdkувалися з поспіхом. Поки, одначе, успіли станути в рядах, грянула на них хвиля напасників.

І як стадо зголоднілих мартових вовків вірветься в отару овець, так ударили виголоднілі, палаючі жаждою месті русини на ситих, заспаних та неприготованих ромеїв. Показалося, що візантійські піхотинці не оперлися б руським навіть у переважаючій силі. Один удар невеликої ватаги розбивав цілий полк. Тугі, меткі та звинні полянські й тиверські молодяки сікли довгими мечами ромейських легіонерів, мов капусту. Під ударами пукали щити і шоломи, ломилися ратища списів, розліталися шкіряні кубраки на лахміття й один за другим валилися побідники персів і арабів у кривавий порошок бойовища. На стінах города появилися лучники, і вкоротці стали пірнаті посланці смерті зі свистом літати коло голів відділів, що стояли далі. Вкінці лопнула лінія піхотинців і розсипалася по полі, а за нею у дикій погоні розбіглися юрби побідників. Оклик: «Перуне!» — гудів вже біля підніжжя самої вежі, яку боровив Калокір з останками запасних відділів. У вежі і біля неї осталось лише кількадесят робітників, які носили знадіб'я до грецького вогню на поміст вежі.

Мстислав і В'юн бачили погром ромеїв і сміялися в душі з блідого лица стратига, який щохвилі повторював послідній приказ: «Огні нагору!» — і, заломивши руки, глядів з страхом на русинів, що підходили до вежі чимраз ближче і ближче.

Аж нагло замовк, упав навколішки і закрив лице руками, наче осліплений блискавкою. А коли молодці глянули через його плече на поле, побачили у блиску огнів, розкладених довкола вежі... Святослава, який з мечем в руці та зі золотистим щитом на лівому рамені, в суворим, грізним лицем вказував дружині на вежу. За ним товпилися його прибічники — цвіт руських дружин, вояки Мстислава. Перед ним тікали ромеї, мов зайці, взиваючи про поміч усіх та просячи грому з неба на голову побідника кесарів.

¹ Е л е й з о н ! — Змилуйся! (Гр.) — Авт.

Одначе не судилося Святославові самому здобути вежу. Якраз коли розлетілися послідні ватаги грецької піхоти, а з вежі стрімголов повтікали послідні болгари, греки і сам Калокір, задудніла земля під копитами рослих кападокійських коней. Се Склір ішов у поміч розбитому війську і вів дві тисячі катафрактів, пострах усіх піших та легко оружних ворогів. Були се закуті у зброю їздці у високих гребенастих шоломах, блискучих латах, з довгими списами та мечами і металевими сітками на обличчях. Вони ішли, мов вітер, і горе усякому, хто став їм на дорозі. Він падав під копита коней, розбитий самою вагою сих кентаврів. Сотні розбитих русинами ромеїв лягли ось так від розгону власних братів. Вони, бач, не мали часу оминати утікачів. Погинули і русини, що заступилися були за ними. Як північна хуртовина на Руському морі, гнали катафракти на Святослава. А Святослав підняв меч угору і гукнув:

— Гей! Дружино, здається, тут нам полягти прийдеться. То ж поляжемо славно за нашу славу, за пам'ять наших блаженних предків, за землю Руську. Мертвому нема сорому, і я перший за нашу честь покладу голову!

— Де твоя голова, княже, там і наші! — загуділи, як один муж, тисячі gridнів. — Не вносити нам наших голів без твоєї!

І відвага вселилася у серця усіх.

Катафракти ішли з брязком, криком та ломотом, наче скелястий обвал, що котиться весною в долину...

Здавалося, що ось-ось упаде сей герой свого народу, розтоптаний у поросі... Коли нагло здержалася лінія перед покопаними у передпіллі ровами. Ряди катафрактів зломалися, порвалися, перемішалися, перемінилися у ватаги, обвал гори перемінився у поодинокі каменюки, які трощать собою усе, що зустрічають, але перед якими можна втекти. Все-таки удар їх був страшний, і побідники спинилися відразу. Перші дружинники лягли головами на місці, інші стовпилися подальше за ровами, долами, купами трупів тощо — почалася січа. Дружинники метали списи і чекани, стріляли з луків, пращ, прискакували до закритих у сталь їздців з мечами в руках, а сі рубали їх мечами, разили довгими списами або на скакували на них кіньми. Воєвода Склір в оточенні найхоробріших устремився на самого Святослава, що спокійно рогом і криком давав прикази дружинам. Побачивши велетня-їздця на величезному, також панцирному коні, холоднокровно пересунув щит перед себе і вхопив правицею ратище.

— Пробі! — кликнув у сій хвилі Мстислав. — Він стає до бою! Хорсе, Свароже, Велесе, Перуне — батьку хоробрих, бережіть його!

— Цить, почують, вгамуйся, чоловіче, зрадиш себе і мене! — крикнув і собі Рослав, хапаючи товариша за руку.

Але осторога була зайва. У вежі не було уже ні живої душі. Стоячи у вікні першого поверху, обидва молодці цілим еством перемінилися у зір і слідили перебіг бою між князем-героєм і велетнем Скліром. Вздовж валу ромеїв горіло уже кілька облогових машин, і було ясно, мов удень. Наче ангел смерті, налітав велетень Склір на Святослава. Сей похилився усім тілом вперед і ждав.

Перед самим ровом, за яким стояв князь, кинув Склір чеканом, а сам вп'ялив шпори у боки коня, так що той аж болісно заіржав, став на диби і... одним скоком перелетів рів. Варда Склір, пострах усіх, хто його знав, був лише на десять кроків від Святослава...

Блискавкою мигнув чекан у повітрі, але князь схилив голову, і вістря топірця зачепило за гребінь шолома. Посипалися пера, а важкий чекан полетів, вертячись, далше і застряг у щиті Шварна. А коли кінь гетеріарха найшовся уже на сьому боці рову, скочив нагло Святослав, як барс, що у Мазандерані нападає на буйвола, і, використовуючи маленьку хвилину, яку потребував кінь до рівноваги після скоку, кинув з усією силою ратище. Ратищем сим ціляв Святослав у отвори, не більші від арабського динара, а й тепер не дрогнула його рука. Влучений у око кінь відкинув голову назад і усім тягарем звалився на землю враз із їздцем. Заревли нелюдськими голосами ромеї і мимохіть подалися назад. Грімкі оклики дружини голосили славу князю.

— Убий його! Убий, заки встане! — радили голоси князеві, але він не послухав. Він ждав, усміхаючись, на противника з мечем і щитом — не бажав, бач, скористатися з хвилевої переваги над ворогом. Своїм ратищем вирівняв лише умови бою, бо Склір мав коня, а він ні.

Аж ось зірвався зі землі гетеріарх, червоний, мов буряк, і крикнувши хрипло, кинувся на Святослава. Але і тут не повелося йому, його удар, певно, був би розрубав щит та відтяв принайменше руку князеві. Тому підставив князь у останній хвилі щит скісно, а всім тілом подався дещо назад. Нагальний удар зсунувся боком і лише зі щита полетіли самоцвіти і золоті прикраси, а від розмаху похилився велетень Склір направо. Одначе заки зміг випрямитися, блискавкою впав йому на шолом гартований у Дамаску меч Святослава саме у те місце, де шолом сполучався з караценою. І не вдержав шолом. Наче відтятий кравцем кусень сукна, відпала карацена на плече, а з розваленого черепа хлинула високо струя крові. Навіть не видавши голосу, звалився велетень, наче дуб під сокирою дроворуба, у порох бойовища.

Шал радості огорнув руські дружини, а блідий переляк охопив греків. З новим розгоном та завзяттям накиннулися на катафрактів гридні, і почалася різня людей і коней.

Половина панцирних їздців Візантії лежала уже у поросі, інші збивалися довкола вежі у купу, коли нагло страшений гук роздався за їх плечима. Коли оглянулися, побачили, що вежа горить, наче смолоскип, клуби глизкого диму та полум'я бухають усіма вікнами, а верхній поверх завалився нагло з ломотом, і на греків посипалися горючі балки, шкіри, казани зі смолою тощо.

Тоді огорнув кожного нестримний жах і, мов на даний знак, розбіглися оборонці валу ромеїв, наче горобці перед шуляком. Зпоміж утікачів вискочили два обсмалених брудних мужики, наче чорти з болота, і побігли між русинів.

— Не бий, ми свої! — гукали раз у раз, доки не дійшли до князя.

— Вели, князю, відступати, кесар завернув уже праве крило, за хвилю усі комонники будуть тут, — крикнув Мстислав.

Святослав зміряв його очима, воєводи обступили його, і нагло князь кинув окривавлений меч і щит та обійняв брудного та замазаного мужика, мов брата.

— Се ти, Мстиславе, підпалив вежу?

— Я, князю, я був би її і так підпалив, а ти допоміг мені. Тепер тікаймо, бо тут на рівнині кіннота рознесе нас.

— Ти з вежі бачив?

— Так.

І справді побачили усі вскорі від сходу клуби пороку. Було ясно, хоча сонце ще не зійшло. Лише його криваве зарево виднілося на сході над водами Дунаю.

— Щити на плечі! — крикнув князь. — Не оставляти ні одного коня, ні зерна збіжжя у таборі! Идем назад.

Та сього не треба було дружині нагадувати. Ще й не втекли останні катафракти, коли гридні, мов мурашки, розсипалися по грецькому табору. Тепер за приказом князя завернули з дороги і, тягнучи за собою здобуту поживу та коней, зібралися у великий круг вже за покопаними ровами.

Спокійно, в порядку, дружина за дружиною входили гридні у город, несучи з собою усіх своїх ранених товаришів та усю добичу. Саме тоді надоспів кесар з десятитисячним кінним військом, та вже було пізно. Дарма силкувалися їдці розбити товпу русинів. Хмари стріл, ратищ та каміння відганяли їх, покопані рови та купи трупів, згарища машин та руїн табору не дозволяли на масовий наступ. Бойовище було в руках кесаря, але перемогу забрав з собою Святослав у Доростол. Уся піхота ромеїв вигинула на полі бо-

ротьби або розбіглася по околицях. Зневіра огорнула її, не було ні одного полку, який міг би нести службу при облозі. Самі комонники не могли здобути місто, а і катафрактів осталась лише половина. Їх воєвода, гетеріарх Склір, лежав з напіввідрубаною головою над ровом русинів.

Довго стояв Цимісхій над його трупом. Святослав не дозволив гридням здирати з нього зброї, лише чекан забрав, кажучи, що се заплата за повиривані з шолома пера. Задумався кесар над погромом своєї піхоти, а коли зійшло сонце, стиснулося серце володаря при виді страшного знищення, який розвернувся довкола. Тримісячні криваві труди і половина війська були втрачені. У цьому році не міг уже Цимісхій сподіватися на перемогу.

— Справді, лев сидить у серці цього поганина! — сказав голосно, а двірня підтакнула йому дружно.

Потім глянув люто на царя Бориса, який крився позаду між слугами воєводів.

— Волів би я бути з ним проти вас, чим з вами проти нього.

— Не забудьте, ваша величність, — вмішався Калокір, — що печеніги також раді б йому заплатити за погром на порогах. У нього більше ворогів, чим друзів.

— У кого лев у серці, у того не буває гадюки у мозку! — докинув варяг Рольф Герюльфзон, протоспатарій варязьких дружинників кесаря.

За годину опісля послали кесаря, які несли мир героям півночі, серед звуків рогів і окликів дружини вїздили у Доростол.

XV ЛЮТ І РОГДАЙ

Між тим серед веселих окликів паювали воєводи добичу поміж гриднів, і населенню дісталось дещо поживи. Але взагалі було її небагато, бо у греків також вже віддавна не раз кухарював голод. Їда була, але ні вояк, ні робітник не наїлися завсіди досить. Завдяки тому, що русини здобули чимало коней та волів, показалося, що припасу стане ще на тиждень-два.

До сього часу надіялися гридні побіди та походу у Ромелію і Македонію, де було усього вдоволь.

Лише князь не поділяв загальної радості. З його ума не сходили страшні картини голоду з попередньої ночі і тому глядів у будучину не так рожево, як давніше. Сидячи у гридниці на тому самому місці, де сидів перед битвою, обдумував він саме плани дальшого ведення війни, коли у кімнату вбіг обмитий та переодягнений Мстислав і кинувся князеві до колін.

— Вітай, княже, світло очей моїх! — сказав. — Не гнівайся на мене, що не сповнив приказу, але як від тебе ромейська лесть відбирає Болгарську волость, так від мене узяла свободу.

Князь ласкаво підняв молодця та поцілував його в чоло.

— Нічого, сину, я знаю, що ти не винен, а я, що пустив грека у Переяславець. Він украв у тебе мій перстень...

— Не украв, а видер силою, — перебив молодець, червоніючи.

— Ні, таки украв, — усміхнувся Святослав, — бо силою в тебе його не відібрав би. Сила — се благородна річ, а лож, підступ, крадіж — се одної матері діти. Показавши сей перстень Свинельдові, приказав йому моїм ім'ям постягати війська з Балканських проходів, а відтак розбив неприготованих одним ударом. Щоб ти, однак, не перешкодив йому, замкнув тебе у тюрму, мені дивно лише, що ти ще в живих.

Молодець розказав князеві про свою неволю та розмову з Калокіром, а князь слухав уважно. Вкінці сказав:

— То значить, що греки ще невпевнені в побіді над нами. І вони добре обдумали, бо ся буцімто побіда переміниться для них у погром. Хоча б кесар мав навіть час і військо, то й тоді побідив би я його. На жаль, нема у мене стільки дружини, скільки треба, щоб боротися, а рівночасно пильнувати болгарських бояр за плечима. Як на тепер ні він, ні я не можемо далі воювати, бо у нього нема пішого війська, а у мене поживи. Треба буде укласти мир або зни-

щити флот на Дунаї, а на Русь послати воєводів, щоби привести більше дружини. Ми прогодуємося припасами з Білобережжя, а заки Цимісхій збере військо, прийде моя дружина з Русі. Ти поняв мене, Мстиславе?

— Так, князю, поняв. Твоя гадка добра, видно, боги не поскупилися тобі на розум. Але все те триватиме довго.

— До весни! На Купала будемо у Царгороді.

— Так, але у греків все-таки є чимало кінноти. Вони не дадуть нам ні хвили спокую.

— У нас є човни, переїдемо у гирло Дніпра, на Білобережжі перезимуємо або й тут залишимося, якщо пожива знайдеться...

Голосні оклики та гомін труб перервали князя. У кімнату ввійшов Шварно і звістив його про прибуття грецьких послів.

— Вийдіть усі, оставте мене самого з послом! — сказав князь.

Так само і від кесаря прибув лише один достойник зі службою. Видко, кесар не бажав розголошувати умов миру перед достойниками держави, бо переговори відбулися у чотири ока, без свідків, протягом двох годин. Відтак зложено обопільно дари, і посол від'їхав.

Коли Мстислав увійшов зі Шварном та Свинельдом у гридницю, Святослав сидів, схиливши голову, все ще на тому самому місці. Як тільки воєводи посідали за стіл, він сказав:

— Нову лєсть придумав кесар Цимісхій! Він дає нам поживу, багатий викуп за бранців і болгарські городи, а зате бажає миру і повороту нашого на Русь. Мені здається, що темні є замисли греків, а подвійним їх язик. Сей посол не дарма позичав очей у собаки і лєстився на всі лади, що аж противно було його слухати.

— Якщо ромеї дадуть припаси на дорогу, то ми перебудемо на Білобережжі зиму, а на весну вернемося а більшою силою. Кесар прорахується, — висловив думку Свинельд.

— І я так гадаю! — підтвердив Шварно.

— А кілька має бути сього припасу? — спитав Мстислав.

— По два медіни збіжжя на голову, потрібну кількість оливи, по тридцять сушених дунайських коропів та м'ясо з тисячі волів, — відповів князь.

— Сього буде хіба досить! — сказав Свинельд,

— Певно, що так! — згодився Шварно.

Але Мстислав почервонів і обіззався по хвилі:

— Вибачте, воєводи, що я, головусий молодяк, таке говорю. Але боги дали мені молоді зуби та молоде черево, а знаєте, що у молодих по битві та поході весь розум у череві та зубах. Добре є, одначе, часами послухати і черева, бо се скарбник сил вояка. Подумайте, що всі наші дружини виголоднілі і виснажені тримісячним

постом та ненастанними боями і походами, трудами та небезпеками. У безділлі зимівлі на Білому Березі минуться сі припаси за два місяці або і швидше, а що тоді буде? Візантійські стратиги обсаджать Корсунь і не пустять звідси поживи у Дніпро, а тоді голод вигубить нас гірш помору — зарази. Припасів, які обіцяють ромеї, замало.

Святослав мовчав хвилю, а так само і обидва воєводи не знали, що відповісти. Вкінці князь знизав плечима.

— Ти добре кажеш, Мстиславе! — відповів, — Але годі дане слово брати назад. Та я подумаю ще і, заки сам стану табором на Білобережжі, вишлю Свинельда у Корсунь. Замкне стратиг місто, то останеться його околиця, стада, обсіяні поля, незамерзаюче море. Припасу не бракуватиме. Але все зависить від того, щоби з першою травою, з кінцем березня, нова дружина була при дніпровому гирлі. Ти, Шварне, збереш охочих з-поміж полян, деревлян, сіверян, уличів. З ними прийдеш на Білобережжя і привезеш з собою увесь припас зброї та борошна, яке знайдеш у київському острозі. А ти, Мстиславе, — тут князь звернувся до молодця, — збереш тиверців і перекажеш до бужан-дулібів, щоби збиралися на рать у Болгарію. Закупам-ізгоям пообіцяєш плату довгів та повернення прав, боярам — волості, рабам — свободу. Людей посадиш на чайки і Прутом попливеш сюди, прямо у дунайське гирло. З кінцем травня явишся у Доростол. Засядеш тут і будеш берегти наші плечі та пильнувати болгарських бояр. Візьми з собою десятьох комонників і їдь сейчас горі Прутом, щоби розслідити дорогу, якою за дев'ять місяців прийдеться тобі вести військо. Поняв?

Дністер, Прут, тиверці, бужани — слова сі збудили у молодця розкішну дрож.

На майдані вигукували весело гридні, п'ючи вино, якого чимало знайшли у пивницях Калокіра. У Мстислава була охота викрикувати разом із ними з радості, щоб побачить свою рідну земельку і... ну, і її... Калину! Стане перед нею, увінчаний славою, як дідич своєї волості і як княжий воєвода, права рука Святослава! І вдяка богам, а заразом гордість, довіра до власних сил та гарна надія на майбутнє давали крила його любові і змінилися у тугу. Коли князь відпустив від себе воєводів, пішов Мстислав сейчас ладитись у дорогу та вибирати собі товаришів.

Але чим більше думав про се, до чого так дуже спішився, тим більше сумнівів вкрадалося у його серце.

Чи Лют не помер? Чи заплатив довг батька і відібрав волость у Рогдая? Що сталося з Калиною? Чи не посягнув по неї Власт із Города? Питання сі мучили його чимраз більше, аж другої днини вивіяв їх з нього степовий вітер.

Що ж діялося у волості Воєслава?

Другої днини по виїзді Мстислава рознеслася чутка про його неприсутність. Калина спідок гляділа на батька, але той не показував ніякого гніву. Протівно, був радий та веселий і шкандибав, як звичайно, по усіх закутинах чималого дворища, а відтак пішов підтюпцем на сіножать у лісі між Заліссям і Городом, де була його пасіка.

— Не йдіть, тату, у пасіку, — казала Калина, — бджола пожалить вас, як ось недавно.

Бджоли чомусь-то не любили Рогдая, хоч бачили його часто. Видко, чули у ньому недоброго чоловіка.

Старий засміявся злобно у відповідь на слова дочки і блиснув люто очима.

— Як зловлю Воєславича, сього втікача, то прикую його до пня або велю втяти йому ногу, щоби пильнував бджіл. Хай тоді його жальть! Хе, хе, хе! Тоді не втече.

— Тату! — кликнула налякана дівчина. — Що ви таке говорите? Чи то ви грек, чи варяг або лях, щоби калічити людей? Таж у нас як світ світом сього не бувало.

— Ба, певно, що не бувало, бо не бувало і такої сволочі, як ті Воєславичі. Двоє подохло десь на чужині, старий протяг ноги таки тут, а тепер і сей повіявся світами та й забрав зі собою моїх тридцять гривень... Щоб йому руки і ноги на тридцять куснів поломило!

— Батечку! Як же ж ви таке можете говорити при світлі Сонця — Сварога. Він же відверне від тебе своє лице; домові почують і покинуть нашу хату, а лісові заведуть тебе у безвість, де чорти сидять у болоті і де Блуд водить людей вночі. Ще щоб то було кому ловити, а то куди вам у ваших роках ганятися по лісах за молодяком.

— Не бійся, доню! — кпив старий. — Найдуться такі, що за ним побіжать у ліси та приведуть живим або принесуть мертвим.

І Рогдай пішов у пасіку, а Калина осталась у чорній розпуці, їй нагадалася розмова батька з Властом, і дрож прошибла її.

Власт не раз їздив на західне пограниччя на лови і привозив відти багато шкір, а деколи і рабів, русявих, яснооких, низького росту з ковтунистим волоссям, диких, брудних та неотесаних. Він волів їх, ніж своїх земляків, бо вони не чули у собі людської гідності і служили господинові, мов пси. Вони сліпо сповняли його накази, боялися батогів і на гадку не приходило їм думати, що їх го-

сподин не має права їх бити, бо вони також люди. Тому-то були вони готові і на найгірший вчинок, і Калина боялася, що вони уб'ють Мстислава.

Але підвечір вернувся Рогдай додому лютий-прелютий і, не кажучи ні слова, ліг спати. Пішли дні за днями одноманітні, звичайні.

Калина ходила не раз під липи, де стрічалася колись із Мстиславом, але надармо сиділа, ждучи. Не прибіг Крук, не пішов сторожити стежки, а і суджений не являвся. Батько займався жнивом, бігав по новинах, сварився на парубків-ізгоїв, падькав над кожним згубленим колоском, а навіть вставав уночі глядіти, чи хто не краде його снопів з поля та клуні.

Аж минув липень, і одної днини, сидячи під липами, побачила Калина на стежці, якою бувало приходив до неї Мстислав, Власта. Він був у зброї грецького вибору з червоним плащем на лівому рамені. На правому зіп'яв обидва кінці золотою запинкою, але у руці не мав ні щита, ні ратища.

Він з усміхом поклонився Калині і сів біля неї на жертвовному камені.

— Гаразд з приходом, Власте! — привітала його дівчина, встаючи. — Ти до батька? Він, певно, у полі або у клуні. Ось я піду покличу!

Власт засміявся і покрутив вуса. Очі його мали якийсь грабіжницький вираз хижої птиці, коли відповів:

— Е, ні, я не до нього у гості приїхав: у мене є діло до тебе. Калино, і ти мусиш мене вислухати.

Дівчина, яка завсіди чула якусь відразу до сього молодого боярина, глянула на нього гордо і відказала спроквола:

— До мене маєш діло, Власте, се дивно! У мене нема ніяких діл з молодими боярами. А далі зятям собі, що доки я не звінчана, доти не «мушу» нічого, а роблю лише те, чого хочуть боги, батько або я сама.

— Саме сього, щоб мене послухала, хоче батько, а й ти, як почувеш, про що річ, захочеш. А тоді і боги дадуть благословенство і тобі, і мені, і батькові.

Дівчина почервоніла, мов жар.

— Ти упився, Власте, — сказала, — не будь ти гостем, покликала б парубків, а так піду собі!

І, відвернувшись, бажала відійти. Та він задержав її силоміць.

— Послухай мене, — просив, — я не жартом бажаю розмови з тобою, я просив батька дозволу, і він дозволив.

Хоч-не-хоч мусила Калина сісти біля Власта і, спустивши голову, слухала.

— Ти знаєш, Калино, — почав, — що я знаю тебе не від нині, а знав тебе ще у Рогдаївці, коли була малою дитиною. Бач, ти тоді мене не любила, але зате я тебе тим більше...

— Я тебе й тепер не люблю, Власте, — перервала його дівчина і глянула просто в очі молодому бояринові. На її лиці стояв вираз поваги, і кожний, лише не Власт, замовк би був сейчас, побачивши в її очах невідкличне рішення покінчити якнайскоріше розмову.

— Але ось літа йдуть, — продовжував Власт, — виросла ти на красуню, на славу Ладі-богині, батькові й мені на радість. Пора тобі під вінець, пора батькові спочити на старі роки при дочці та зятеві, пора й мені женитися. Калино, батько віддає тебе за мене, хочеш ти мене на чоловіка, опікуна і оборонця?

— Ні, не хочу! — відповіла Калина холодно і знову глянула йому просто в очі.

Він глядів якийсь час у її блискучі зіниці, шукаючи у них жарту або непевності, але знайшов лише тверде невмолиме рішення.

— Батько... і я...

— Батько і ти можете говорити і рішати, що хочете і про що хочете, лише не про мене. Я за тебе не піду, бо тебе не люблю і кінець! Чи доволі з тебе сього, чи маю се повторити ще й перед батьком?

Скажена злість вхопила за горло Власта. Гарне його лице змінилося в одній хвилі, очі набігли кров'ю, космата рука вхопила її руку і здавила до болю. Він трясся увесь і тупав ногами з лютості.

— Не любиш?.. Не хочеш? Га, знаю, знаю я, кого ти любиш і хочеш, та нічого з сього. Якщо твій любий не подохне на Дунаї, як його брати, то тут жде його неволя у батька або смерть з моєї руки. Так, тепер уже знаю, хто остеріг його перед засідкою, се, певно, ти, бо ти бачила, як я радився з батьком...

— Так, се я! — відповіла. — Але ти, Власте, не кладай зубами, мов Бровко на мотуззі, бо се тобі нічого не допоможе. Мій суджений, моє Ладі-герой, запічників-лежнів не боїться, а і він, і я волимо смерть, чим неволю... Згине він там, згину я тут, а силою не візьмеш мене ні ти, ні батько.

— Ба, побачимо! Ти, дівко, сили не знаєш, бо, бач, батько розвів свою доню на славу, але я покажу тобі й насилу.

— Досить сього! — сказала Калина, відкинувши коси на плечі, встала, поправляючи на голові віночок з рути, у якому звикли були ходити дівчата.

— Ти бажав послуху, я послухала, бажав відповіді, відповіла, сваритися з тобою не буду, бо не ялося. Ти ж гість, посланий богами. Ходи у хату, милості прошу, не гнівайся на мене і себе, бо

увесь сей гнів — се сварка про торішній сніг.

Се сказавши, пішла попереду, а за нею ступав Власт, позеленілий з досади. Але доходячи до хати, здивувалися обоє, бо побачили чималий здвиг народу.

Перед хатою сидів Рогдай на лаві, а поруч нього старий Івор і кметь Ярослав. Перед ними стояв високий статний муж з блідим лицем, у зброї княжого гридня. За ними чотири вояки з довгими ратищами у варязьких шоломах та шкіряних, металевими ґудзами набиваних кубраках, з довгими мечами при боці та великими круглими щитами на плечах. За ними багато мужиків окружало чотири верхових та чотири нав'ючених коней, а між ними...

Крик розпуки вирвався з грудей дівчини. Між кіньми лежав на землі великий чорний пес, утомлений та вихудлий. Обома руками вхопилася дівчина за серце. Пізнала Крука... невідлучного товариша Мстислава. Се означало: Мстислав погіб...

Прожогом кинулася дівчина до пса поглядіти, чи се справді Крук. Але ось він впізнав її, бо, махаючи ліниво хвостом, підійшов до неї і лизав її безсильно опалі руки...

Тоді нагло страшний плач вирвався з грудей Калини, плач, яким плачуть лише раз у житті на похороні щастя. Бо одно лише щастя цвіте у житті людини, а коли за ним плакати доведеться, то рветься усе, і кров пливе з очей, не сльози; пливе і забирає з собою усе те, чим живуть люди на світі: веселість, молодість, силу, бажання, надії. Остається тільки сумна руїна, блідий опір життя, зламана людина на весь вік. Бо плач сей не облегує груди, ні! Він ще більшою вагою лягає на зболілі груди і давить їх, мучить, убиває — до скону.

Такий-то плач потряс усе єство дівчини. Вона упала на землю, зірвала з голови зелений вінок і рвала волосся у нескazanому болю. Всі кинулися до неї заспокоювати та розпитувати, що сталося.

— Калино, Калиночко, що тобі, чого ти? — питали усі один перед другим. Рогдай сидів на лаві, наче громом вражений, не знаючи, що значить усе те. Власт розвів руками і нагло видалося йому, що вона у громади проситиме оборони від нього. Тому заздалегідь покликав своїх людей, звелів принести своє ратище і щит та посідлати коней.

Аж ось високий блідий муж підійшов до дівчини і нахилився над нею.

— Калино, — сказав їй до уха, — Мстислав живий, здоровий, у почестях і багатстві. Здоровить тебе і каже: не забудь!

Чуючи ім'я дівчини, бачачи її привітання з Круком та її розпуку, він один догадався, відки те все. Тому поспішився розважити й

заспокоїти її.

Але ось дівчина скочила на ноги, наче підірвана пружиною.

— Як-то, а звідки Крук тут узявся! — крикнула дівчина з блискучими очима і блідим лицем. Здавалося, що вона скочить до очей воякові, немовби він її дурити брався.

— Ось заспокойся, дитинко, послухай, а я розкажу все, — відповів зворушений пришелець. — Тепер не дивно мені, що Мстислав тебе любить. У тебе, доню, ще більше, видно, вірності, ніж краси, а й сеї не відмовили тобі боги.

— Хто ти?

— Я Лют, друг Мстислава, везу його слова Рогдаєві і громаді.

Калина вхопилася обома руками за голову і відійшла. Власт заступив їй дорогу.

— Геть! — крикнула так люто і так поглянула на нього, що боярин мимохіть подався назад. Сівши на ослоні, який винесли її служебниці з хоромів, уважно слідкувала за ходом розправи, що велася між прибулими і Рогдаєм.

— Я — Лют, старший між гриднями князя, — говорив муж з блідим лицем. — З приказу князя їду з Корсуня, щоби увести його ім'ям у посідання сієї волості воєводу і боярина Мстислава Воєславича.

— Як-то? — розгарячився Рогдай. — Мені сей зло... воєвода завинив тридцять гривень, тому я держу у залозі його волость. Ні-який князь не може відібрати у мене мого майна. Ти, Іворе, і ти, Ярослав, були свідками позики. Правду кажу чи ні?

— Так, правду! — підтвердив Івор.

— На жаль! — сказав і собі Ярослав.

Лют усміхнувся.

— Князь дуже дивується, — заговорив, — що за таку малу частину свого майна править боярин Рогдай у заставу всю волость довжника. Се лихва, князь лихварів не любить, а я нікому не радив би що-небудь робити, чого не люблять боги і князі. Тому сподіваюся, що боярин Рогдай уступить з волості ще нині.

— То мої гривні пропали? — заверещав Рогдай. — То нехай кожна гривня йому...

— А ти гривень хочеш? — здивувався буцімто Лют. — А ось вони!

І, знявши з найближчого коня шкіряний мішок, висипав з нього зі сотню злитків срібла певної означеної ваги, яких уживали як гроші.

— Скільки тобі гривень? Тридцять? А ось вони! — повторив вдруге і відчислив тридцять гривень рядочком.

— При свідках віддаю і у прияві богів. Нехай благословлять

довжника, що віддає в час позичене, а ви, свідки, бачили?

— Бачили!

— А хто ще бачив?

— Я, я, я, ми всі! — загула громада.

— Значить, довгу нема?

— Нема, нема!

— Коли так, то силою княжого приказу беру в посідання Залісецьку волость ім'ям Мстислава і на давніх правах полишаю усіх ізгоїв, закупів і рабів, а ти, боярине, збирайся у Рогдаївку!

Громада зареготалася, побачивши, як витягнулося лице скупинді. Загорнувши виплачені гривні обома руками, поглядів він по зібраних і жалібно заголосив:

— Боги світлі, боги добрі, змилюйтеся наді мною! Я обсіяв, зорав, скопив сіно, а тепер женуть мене відсіля, мов собаку, за мої гроші, за моє добре серце...

Але громаду не зворушувало скавуління старого баришівника.

— Геть відси! — кричали палкіші господарі. — Пропадай, хабарнику! Махай у свою пустку! На ліси, на гори!

— Хіба у тебе, боярине, нема власного посілля? — спитав Лют.

— Є, чому ні, — відповіли кметі, — тільки його люди мало не всі перейшли жити у другі волості, бо їм від такого пана ні оборони, ні помочі не було, тільки драчка та неволя. Тому-то й уся Рогдаївка опустіла.

Між тим Рогдаєві прийшла нагло нова гадка у голову.

— Стійте! — крикнув. — Признаю, що сей гридень Лют заплатив мені довг за Мстислава Воєславича. Але хто поручить за нього, що він саме від Мстислава приходив? Може, се мантий, який хоче за тридцять гривень добути посілля, варте шістсот гривень? Се розбій, се обман!

— За се, що я не мантий, ручиться приказ князя і його гридні, — тут підняв Лют руку і указав на коней та людей, яких привів зі собою. На мішках та щитах були також княжі гербові знаки.

— Відтак, — продовжував Лют, — кожний з вас знає Крука, пса Мстислава. Ось він зі мною, бо годі було молодому воєводі брати зі собою на Дунай собаку. Вкінці не раджу нікому не вірити. Коли виявиться, що я мантий, то проженете мене, а якщо я прав, то горе тому, хто стає проти волі Святослава. На се не зважається навіть кесар ромеїв, а мав би зважитися Рогдай?

— Я сіяв... орав... косив, — залебедів знову лихвар.

— І зібрав! — докінчив Лют. — Що зібрав, се твоє, що осталось, се моє, а радше Мстислава Воєславича, якого я тут засту-

паю. Одначе, розстаючись, приказав мені воєвода не проганяти звідси Рогдая, ані його невісти...

— Невісти? Якої невісти? — загомоніли господарі.

Калині вдарила кров до лица. Вона весь час плакала нищечком, та її сльози були слізьми радості; се був весняний дощ, що орошує землю теплими плодородними краплями. Коли загомонів народ, питаючись про невісту Мстислава, встала з паленіючим лицем і, випрямившись гордо, сказала звучним голосом:

— На Ладу і Сварога! Невіста Мстислава Воєславича перед лицем богів та людей — се я!

— Слава, слава! — гукнула громада. — Останься, Калино, у нас! На щастя! На славу! На добро!

— То значить, що я не мушу тікати у Рогдаївку? — спитав Рогдай, який не розумів ще гаразд, про що саме бесіда.

— Ні! — відповів Лют. — Можеш собі сидіти і тут, аж доки не перевезеш усього свого майна у Рогдаївку або й до повернення Мстислава. Господарство віддаси мені і Калині, а сам роби, що знаєш, але до волості тобі зась! Ти зорав і обсіяв, але ти і дістав Залісся у застав також зоране і засіяне. Тому мовчи і прославляй ймення князя і ласку воєводи Мстислава, бо він тут стане княжим тисяцьким на усю Тиверську землю.

Рогдай покірно схилив голову і серед насмішок та лайки присутніх потьопав у хату. В сій хвилі коло воріт задудніли копита та залунали прокльони. Побачивши покору Рогдая, зрозумів Власт, що нічого тут не діждеться, і поїхав домів. Але у душі осталась у нього пекуча жадоба місці.

XVI ВЛАСТ

Протягом кількох слідуючих днів Калина не залишала Люта ні хвилі одного. Наче тінь, ходила за ним слідком, розмовляючи та розпитуючи про свого Мстислава, чи здоров, чи дужий, чи вже великі у нього вуса, що саме говорив про неї, а що князь казав про нього, як виглядав воєвода, коли нападав на печенігів, яка його зброя, яка одіж і тисячі найрізноманітніших подробиць бажала дівчина знати від «дядька». Вкінці Лют став обтирати піт з чола, а розказавши Калині ту саму подію на двадцять зовсім відмінних способів, розвів руками і сказав:

— Але ж, дівко, найхитріший грек не набреше за рік стільки, що я тобі за сих три дні, а тобі ще мало? Що ж, хіба почну і я до тебе женихатися, як ось Власт, то, може, відчепишся!

— Дядьку, дядьку! Вже і женихайтеся, лише розповідайте мені про Мстислава. Бачите прецінь, що з моїм батьком нема у мене злагоди, то з ким балакатиму? Я ж мовчала вже три місяці.

Як Калина за Лютом, так снувався Крук за Калиною і навіть відзискав дещо давньої моторності. Раз у раз ставав серед обійстя, нюхав повітря і скавулів стиха. У місячні ночі йшов під опустілу хатину Воєслава і вив годинами, сидячи у дверях.

— Німа звірина, — говорив Лют, — а більше у неї вірності, ніж у не одного чоловіка.

При сьому Лют господарював жваво і заходився коло жнив при помочі своїх товаришів. Йому самому треба було ще старання й опіки, бо рана у грудях ледве що загоїлася і не раз кров показувалася на устах «дядька». Тоді Калина клала його у постіль, напувала липовим цвітом, годувала медом і салом і не пускала ні до женців, ні до возіїв.

Старий Рогдай замкнувся зразу в одрині, де стояли скрині з готовим грошем, дорогоцінностями та дорогими шубами, парчею і паволоками, бо боявся насилля і грабежу. Опісля вийшов раз і другий, але до господарства не втручався і наслухував лише пильно, про що розмовляли Калина з Лютом. Чуючи, що вони говорять про Мстислава, покликав Калину до себе і спитав:

— То ти, Калино, змовлена з Мстиславом?

— Так, батьку.

— Батьку, батьку, — повторив Рогдай злобно, — а де був батько, коли ви змовлялися? Де була його влада і воля? Де божий закон?

Дівчина спаленіла і склонила голову.

— Великою є влада і воля батька, — відповіла, — але більшою сила Лади та принада Купальної ночі.

— Ага, то ви ще на Купальному святі зійшлися?

— Торік.

— Так, так! А знаєш ти, дівко, що ти призначена Властові з Города?

— Ні!

— Коли ні, то знай, що сеї осені по переїзді у Рогдаївку відгуляєте весілля. Заладкаємо на славу, і станеш бояринєю ще перед першим снігом.

Злякано глянула дівчина на батька, чи він справді сього бажає, чи, може, лише так передирається з нею. Але на лиці Рогдая стояв той самий вираз тупого завзяття, як тоді, коли Власт мав живим або мертвим кинути йому під ноги Мстислава. І тоді пізнала дівчина, що Мстислав казав правду, коли відходив у Київ. Рогдай не любив її, а тільки гріш та свої замисли, Тепер, коли її воля стала всупереч його намірам, пропала десь і уся любов батька до дочки. Сей старець, який завсіди годив Калині у чому б то не було, ставав тепер проти неї, мов ворог, і бажав насильно переперти свої бажання, без огляду на щастя власної дитини.

Але Калина дозріла у послідніх переживаннях і перестала бути дитиною. Розлука з Мстиславом, душевний неспокій і грижа¹, розпука при гадці про його смерть зродили у неї свідомість, що її щастя уже не при батькові. Її очі відкрилися на батькові слова і діла, і вона нагло побачила, що там, де бачила досі старечу неміч і упір, на ділі була злоба і нахабність недоброго і захланного чоловіка. Супроти сього у неї зродилася постанова поберегти своє щастя всупереч волі батька та на упір відповісти упором. У своїй постанові звернулася вона й до Люта, і сей приобіцяв їй усяку поміч, яка буде потрібна, хоч би навіть прийшлося ужити супроти Рогдая сили.

— Ти, доню, не бануй², — сказав їй Лют, — Рогдай — батько, повинен дбати про твоє щастя, а якщо не хоче, то треба його присилувати. Воно часами не завадить сказати і старому: «Так буде, бо так краще, а ти повинуйся, бо легше хату одним словом зруйнувати, чим наново поставити». Ось чого навчили нас війни і походи. Краще послухайте молодого, якщо радить добре, ніж старого, який верзе дурниці.

— Та я се знаю, дядьку, — відповіла дівчина, — але бачиш, я боюся кари богів на мене і Мстислава, якщо батько затнеться.

¹ Г р и ж а — журба.

² Б а н у в а т и — тужити.

Лют засміявся.

— Ха, ха, ха! Маленьке ти ще дівчатко, ну, і дурненьке ще до сього нівроку. Ти ж була уже над водою на Купала?

— Ні... Тобто була! — сказала, паленіючи, дівчина.

— А з ким?

Дівчина глянула з докором на усміхненого дядька.

— Як-то з ким? — здивувалась. — З ним!

— З Рогдаєм?

— Ні-бо... з Мстиславом!

— Ну, коли так, то що до сього Рогдаєві? Не кажу Властові, але Рогдаєві? Тьху! Щоб старий чоловік, та ще батько втручався у купальні чари...

Калина мовчала і ждала, до чого гне Лют.

— Бачиш, доню, — сказав вкінці Лют, — на се й є Купальні ночі, пісні, віночки та чари, щоби молоді бачили та пізнали себе. А найдеться двоє молодят, що себе причарували, а одно одному рівня, то божя кара впаде хіба на того, хто їх розлучить. Коли б Мстислав був рабом або остався ізгоем, то й тоді треба б було по божому закону розглянути, чи у нього нема більше розуму, краси та сили, чим у боярина. Але твій Мстислав боярин, а ще воєвода, хто йому рівня? Рогдай хіба з глузду зсунувся, що його не хоче. Не раз батьки змовляють дітей між собою, але люди моторяться, а боги керують долею так, як їм видається доцільніше. Дитина — не товар, щоб її можна було міняти та продавати. Для сього-то й Купальні ночі, щоби молоді пізнавали, чи батьки їх добре раїли дітям, чи ні. Ось і я... — тут Лют попив меду з кубка, — мав брати дочку сусіднього кметя. Але на Купала над водою підійшов я до хорооводу дівчат, побачив свою кралю — нічого собі! Гарна, моторна, свіжа, як соловейко у лузі. «Гарно, — думаю собі, — батьки добро вчинили». Підходжу до неї, заговорюю, женихаюся, вона сміється, думаю собі: «Гаразд, Люте, ось тут тобі й кінець!» Але ба, при ціпочках попливли наші вінки у різні сторони. При нас був ще син кметя з другого села, Моймир. Його вінок поплив за вінком моєї дівчини, а вона звернулася до мене і каже: «Бачиш, Люте, хто при мені? Моймир! Бачиш, чий вінок з моїм на воді сплітається? Моймира! Туди й мені дорога!» Засміялася, а Моймир обняв і поцілував її таки при мені. Ти знаєш, Калино, що у Купальній ночі насили та гніву нема. Се ніч любові, а не сварки. Я засміявся також і відійшов. Кажу про се батькові й мамі, а вони на се: «Що ж, сину, не було божої волі!» Прийшов кметь-сусід на другий день з дарунками та й почав звинятися, ба й про насилу говорити... А батько питає:

— А Моймир гідний хлопець, роботящий, щирий?

— Ат, куди йому до вашого. Але в іншому нема йому ніякої догани.

— А дочка його хоче?

— Ще б не хотіла. Се ж її Ладю, бог зна відколи.

— Ну, коли так, — каже батько, — то не гнівить богів, сусідо, відгуляйте у гаразді весілля, а нам не тільки світу, що у вікні!

І не раз ще я міг був знайти собі жінку, та більше війна тягнула мене, чим домашні вигоди. Хозари, в'ятичі, болгар, чорні і нечорні, греки та всілякі інші вороги не дали мені подумати вчасно про рідню, батьки померли, а тепер вже й запізно!

Втішена у своєму горі дівчина засміялася весело.

— Не кажіть, дядьку, що запізно, боги знають, де кому віночок плетуть дівочі руки. Ще вам до старості далеко, поздоровішаєте, вернуться наші з Дунаю, тоді й вас візьме оскома, не бійтеся! А на весіллі такої вам заведу пісні, що аж гай!

Аж ось стали зразу глухо, а що далі, то й голосніше доходити недобрі вісті з Болгарії. Корсунські купці розказували у Каневі, що Святослава побили й облягли в Доростолі, що Переяславець упав і багато дружини лягло головами. Знову почав неспокій мучити серця Калини та Люта.

Лют поволі приходив до здоров'я і добув знову свою зброю та коня, стріляв з лука, ходив у ліс на лови, а раз навіть їздив у далекий Червоногород за вістями. Коли вернувся, застав Калину у сльозах. Рогдай виїхав у Рогдаївку і велів дівчині збирати усе добро та ладитися і собі в дорогу. Тоді Лют задумався, почухав потилицю, а далі послав до Ярослава запитатися поради. Саме коли обидва радилися у світлиці, перед дворище заїхало кільканадцять оружних мужів верхи. Біда з переляку Калина скрилася за плечі Люта, а в сій хвилі увійшов у хату Власт.

Він поклонився обом мужам та звернувся до дівчини:

— Боярин Рогдай, твій батько, посилає тобі, Калино, оружних людей і мене, щоб тебе у безпеці завести у його волость Рогдаївку.

На сі слова замовк Лют, а Ярослав вийшов з хати. Тоді виступила Калина з-за плечей «дядька» і відповіла:

— Я позбираю усі свої достатки і завтра або післязавтра приїду сама. Дивно мені, що батько, боячись небезпеки, присилає якраз тебе.

— А се чому? — здивувався Власт. — Чи ж я гірший за других?

— То ні! Але ти сам є для мене найбільшою небезпекою.

Власт засміявся.

— Саме тому батько мене й вибрав, хитрий з біса старий. Щоб

я не присікався до тебе, велів мені тебе пильнувати. Отак має безпеку для доні, бо у мене зв'язані руки.

Кажучи се, усміхався, але у очах блимали хвилями жовтаві вогники злості.

— Я з тобою не поїду! — відказала холодно дівчина. — Ти се знав, і батько знав, і тому послав вас щось з п'ятнадцять мужів.

— Може, й тому! — втяв твердо Власт. а усміх щез з його лица. — Але саме тому мусиш їхати, бо силою візьму тебе, чи хочеш, чи ні!

І витягнув руку, щоб обняти стан дівчини та повести її до дверей. Але тут ударив Лют кулаком об стіл.

— Стій! — гукнув. — Яким правом приказуєш тут, у чужій хаті, чужій дитині?

— Правом батька і дідича, якого заступаю.

— Чортяку з болота тобі заступати! Геть мені відси, тут не твій двір, ані Рогдаїв, лише Мстислава, а ся дівчина під моєю опікою!

— Мовчи, княжий смерде! — відповів гордо Власт. — Не у своє діло встряєш! Ходи, Калино!

І силою потягнув її до дверей. Але дівчина вирвалася силою, а коли Власт метнувся за нею, рука її упала з ляском на червоне, розпалене гнівом і пристрастю лице боярина.

Тоді кривава плахта закрила йому зір. Схопивши руку дівчини, здавив її так, що Калина аж присіла з болю у його ніг, а другу руку підняв уже, щоби ударити... Та Лют втім вхопив його і, піднявши, кинув до дверей, аж пукнули одвірки, а боярин вилетів разом з дверима за поріг.

— Гей, гридні, до мене! — гукнув Лют і вхопив зі стіни свій великий варязький щит і довгий широкий меч.

Рівночасно товариші Власта непокоїлися, що їх господня не вертається. Довкола них стали збиратися оружні мужі, зразу кілька, далі кільканадцять, вкінці ціла юрба кметів, ізгоїв, рабів, молодих, старих, ба, навіть баби, діти з цілого села.

Побачивши Власта на землі, кинулися до нього його слуги підносити й боронити перед ударами. Одначе ледве підняли його, коли на приказ Люта уся товпа грянула на них з окликом:

— Геть відси, заволоки, проч опришки, рогдаївські смерди! За пліт з ними! У ріку!

Мечі вискочили з піхов, блиснули топори, ратища, очепи, вила. І не достояли Властові слуги. Він сам був трус неабиякий, тож, побачивши товпу, скликану Ярославом на підмогу «невісті Воєславича», кинувся з двору, не приймаючи бою.

Але тієї самої днини вечором прийшов від Власта посланець,

кметь зі Залісся Кудлай, якого стрітили у лісі напасники, і переказав ось що:

— Якщо Калина не буде до двох днів у Рогдаївці, то третього принесуть їй у дворище в Заліссі голову Рогдая.

Всі оторопіли, а Калина, як стояла з усміхом на устах та радістю задля побіди у серці, упала без чуття на землю.

XVII

У ГНІЗДІ ОПРИШКІВ

Лісом, що купався у вечірніх блисках по цілоденній жарі, їхала дружина їздців. Були се оружні комонники, за якими на прив'язі ступало з десять нав'ючених широкобедрих та низьких болгарських коней. Довкола при стежці віддихали мар'янки, материнки та чабри своїм пахучим віддихом, — а всюди синіли дзвіночки, звичайні і розбрілі. Місцями, де з-під чорнозему добувалося вапняне підложжя, повзли землею тонкі корняки темно-зеленого барвінку, а навіть білів подекуди ломіть та жовтіла дівина. По обох сторонах стежки росли густі корчі ліщини та калини, тут і там чорніли спілі грона чорного базнику на грубих билах¹. Далі зеленіли дуби, явори, дерени, а землю вкривали грубим шаром порошокно, гниле листя та ягідник. У вечірньому повітрі не чути було вже жужжання хрущів, лише комарі виспівували тоненькі свої пісеньки та роєм вилітали з гущави, щоби пожитись. У гіллі чулись крики птиць, що вертали до гнізда на ніч. Шуляки, кобузи, соколи, канюки наповнювали воздух своїми хриплими криками, а з деяких дерев неслися хори гайворонів, які, живучи громадою, відбували саме вечірню нараду. З дупла велетенського бука раз у раз обзивалася сова, наче сердилася на вивірок, які виправляли свої потішні руханкові вправи якраз перед кривим носом премудрої боярині.

Мовчки їхали їздці, видко, далекою була їхня дорога, й уже все вибалакали під час довгих нічних постоїв. Одначе по конях не слідно було надто великої втоми. Видко, їздці щадили своїх звірят та давали їм потрібний відпочинок. А може, й хотіли вони гідно показатися дома?..

На чолі їхав у блискучій візантійській зброї молодець у червоному плащі з парчевою лямівкою. На нагруднику виднілися всілякі ковані золотисті потвори, левині голови тощо, ремені начеревника вкривали густо золоті ґудзи, а пояс аж сіяв від самоцвітів та туркусів. Червоні сап'янці упиралися кінчиками об срібні стремена, а упряж коня, хоч з доброго ременю, пишалася шовковими поводами та срібними й мосяжними бляшками. Менш пишні були строї його товаришів, але все-таки можна пізнати було по них, що неабікому служать.

Лиця усіх були опалені вітром і сонцем, поорані трудами воєн

¹ Б и л о — стебло.

та подорожей. Усі були ще молоді або в середніх літах, але найкращий був таки провідник, у якого здоровий вигляд та краса черт лучилися з нарядним одягом.

Аж ось станули їздці на високому полудневому березі Дністра і глянули на зелене море лісів, яке розливалось по лівому боці ріки. Кривавою половою лягла ріка у їх стіп, а по тій стороні над залісецькими дворищами стелилися дими. З ріки здіймався синявий вечірній опар і звільна підіймався вгору, щоби розстелитися на ніч по берегах. Хвильку глядів провідник дружини на прегарний краєвид, відтак, наче збудившись зі сну, обернувся до товаришів і гукнув:

— Чвалом!

І бігом поїхали товариші за мовчазним воєводою. Вони їхали горі рікою, лівим її берегом, минули вкоротці село, минули положене на горбку дворище Воєслава, у якому не знати чому горіло кілька чималих вогнів, минули оселю Ярослава на півострові і доїхали вкінці до перевозу, де перевізник залісецького боярина перевозив людей чайками і дарабою.

Але дарма кликали дружинники перевізника. Його не було і чайки не було. При березі стояла лише дараба, широкий сплав з грубих ялових пнів, критих драницями. Весь сплав був прикріплений на довгій грубезній линві до врізаного на висоту сажня над землею дубового пня.

Хвильку ждали їздці на перевізника, а відтак сіли разом з кінськими на дарабу, воєвода станув при кермі, товариші взяли за жердки та весла і відбилися від берега. Один з них розвивав линву в міру того, як сплав віддалявся від берега. Коні вояків привикли, видно, до таких мандрівок, бо ні один не захропів, ані не пручався. Вправно, наче справжні моряки, пливли молодці.

— Лівим боком налягай!

— Запрись зліва! Ще раз! Ще разі

— Греби! Дужче! Рівно! Разом!

— Раз, два, раз, два!

— Налягай справа! Запрись!

— Приставай!

Вправно пристала дараба до берега. Всі висіли, а сплав знову відрулили у воду. Він поколихався на хвилях, поплив за водою, але, спинений линвою, пристав під напором води до правого берега. Перевізник потребував лише намотати линву на коловорот, щоби привести сплав знову до стовпа.

Від перевозу їхали комонники стежкою. Але ось спинився провідник і вказав у сторону села рукою.

— Ось се моє посілля. Се Залісся! — сказав. — Там має на нас

ждати Лют. Те велике дворище, яке ви бачили на горбку, се мій двір. У ньому горять огні, видно, щось діється незвичайне. Тому мусимо обережно підїхати, щоби не впасти ще у яку халепу.

— Може, се лишень толока або пир, — здогадувався один з гриднів, який, видно, найрадше був би якраз на таке свято потрапив.

— Не знати! — відповів воєвода. — Лют не справляв би пирів без мене у моїй хаті, а жнива вже минули.

— А може, се похорон? — сказав інший. — Лютові небагато належалося вже у Корсуні; хай його боги рятують, шкода було б гридня князеві, а нам товариша...

По хвилі надуми рішив воєвода:

— Поїдемо стежкою прямо на північ і доїдемо до роздоріжжя. Там стоїть дуб, розторощений стрілою Перуна, коли деревляни вбили князя Ігоря. Одна частина віджила знову, коли князя Мала з дружиною погубила мудра княгиня Ольга, друга осталась мертвою. Від сього дерева йдуть дві дороги. Одна на захід у Город, друга на північ у Рогдаївку. Звідти підїдемо під дворище.

І знов мовчки рушила дружина лісом, дзвонячи упряжжю та зброєю у холоднавому вже вечірньому повітрі. На небі появилася помаранчевий місяць, а його світло мішалася з тінями ночі та послідніми проблесками вечірнього зарева у якусь таємничу півтінь. Перед їздцями появилася нагло, наче величезний чорний хрест, розколотий крислатий дуб. Над одною його половиною здіймалася кучерява китиця галуззя та листя, друга стирчала у воздуху, наче виселиця. Сіра дорога проходила попри дерево і ділилася на три відноги: одна — на захід у Город, друга — на схід у Залісся, третя — на північ у Рогдаївку.

На дорозі показалося щось невеличке, чорне, а вслід за сим голосний лай собаки потряс вечірній воздух. Здоровий чорний пес скочив на коня воєводи, так що кінь станув дуба і, наляканий, став хропіти і вертітися на місці. Пес побріхував без упину, бажаючи за всяку ціну дістатися на сідло, а хвостом махав так сильно, що здавалося ось-ось і відірве його зовсім. Видко, власник хвоста вітав когось з незвичайним одушевленням.

— Крук! Мій любий, вірний друже! — кликнув Мстислав і скочив з коня, а у слідуючій хвилі Крук з виттям, скавулінням та всіма іншими познаками шаленої радості скакав йому на груди, плечі, лизав руки, ласився на всі лади, наче розказати бажав своєму господинові про тугу та жаль своєї собачої душі за ці три місяці.

— Слава добрим світлим богам за гарну ворожбу! — сказав вкінці Мстислав. — Першим стрічаю на своїй землі найвірнішого друга, якого має вояк та ловець, а ще й під Перуновим дубом. До-

бро спливе на мою голову з сієї ворожби, тому радіймо душею усі і не тратьмо часу.

— А зі мною не звітаєшся, воєводо? — спитав раптом якийсь голос, і з-за дуба вийшла висока струнка стать оружного мужа.

— Лют! — крикнули дружинники та кинулися його вітати. — Ти здоровий, дужий? Як же там боги милували тебе за весь час?

— Від чого се вогні у вас на обійсті? — допитувався Мстислав замість відповіді на питання.

— Се громада зійшлася боронити Калину від Рогдая і Власта, а тепер радяться, що робити, бо Власт грозить, що вб'є батька Калини, якщо вона не віддасться за нього.

— Див би його побив, собачого сина! Коли прийшов посланець?

— Саме тепер, годину тому. Власт жде до ранку відповіді, а приїзду Калини до післязавтра вечором.

— Що ж Калина?

— Зімліла, бідненька, відтак сиділа у одрині та до нікого і слова не казала. Вкінці сказала: «Люте, дай мені ніж, і їдьмо». «Чого?» — питаю. А вона на те розсміялася так, що мені аж мороз перейшов по тілі, і каже: «Їдьмо! Коли Власт доторкнеться до мене, то вб'ю його, а не вдасться, то сама собі кінець зроблю. Загнав батько, як кажуть люди, матір у могилу, тож нехай поховає й мене! Тоді нехай боги прокленуть Рогдаївку, а Рогдай хай по віки вічні блукає опирем по руїнах. Не судилося мені, видко, щастя у житті».

— Пробі! — гукнув молодець. — їдьмо розрадити її, а потім відіб'ємо старого силою!

Але Лют потряс головою.

— Се не може бути! Якщо поїдемо спершу домів, повечеряємо, поговоримо — буде північ. Повстаємо аж ранком, а за сей час дізнається Власт про твій приїзд і буде берегти Рогдая і скарбів. Якщо побачить нас під дворищем, вб'є старого і втече з грішми, а ми привеземо Калині на весільний дарунок труп. Так не може бути. Тут треба або переговорів, або підступу.

— Переговори ні на що не здалися! — відповів Мстислав. — Власт має у своїх руках гроші Рогдая, а бажає мати ще й Калину. Що ж ми йому за неї можемо обіцяти? Якими скарбами його знайти? Тут треба підступу і сили, але сейчас, без проволоки. Заки лице Сварога усміхнеться до нас досвіту, повинен Власт висіти на найвищому дубі у Рогдаївці. Твоя правда, Люте, у хату їхати годі.

Відтак звернувся до своїх дружинників,

— Хлопці, ви чули, яка халепа трапилася мені від недруга мого. Поможете мені у ній чи ні? Поможіть, братики, нагороджу вас

щедро, а відтак дам спочити у всякому дозвіллі, скільки забажаєте.

— Їдемо з тобою, воєводо! — гукнули хлопці радісно. — Віддячиш нам медом на весіллі.

— Покажемо ми тому якомусь Властові, як підпалювати вежу серед тридцятитисячного війська ромеїв! — гукнув і собі наймолодший гридень Снігур, який обожав Мстислава за його подвиги.

На жаль, саме тому, що Снігур був наймолодший, а й до сього ще недавно занедужав був на пропасницю, не взяли його товариші з собою, а веліли таки тут, під дубом, переночувати разом з в'ючними кіньми. Як не просився хлопець, нічого не допомогло. Воєвода і старий гридень приказали, мусив слухати. Інших одинадцять поїхало у Рогдаївку.

Вже сама околиця Рогдаєвого посілля достроювалася до власника самої волості. Була вона підмокла, багниста і не дуже пригорта під засіви. Зате множество звірини було у лісах, а рої болотяних птиць аж сонце закривали на льоту. Їздці з'їхали у долину, береги якої вкривав густий, сильно підшитий ліс, де росли вільхи, верби, отровниці, а берегами бивно вкривали землю протачники, бібники, настурції. Подекуди ядовитий смертельник виростав понад друге зілля та скривався поміж знітами, криванями та коситнями. Над потічком, який ліниво сльозив по підмоклому підложжі, росли латаття та червоний кліщинець. Солодкий болотяний лепех виростав поміж густим ситником, а далі вода розливалася у ставок, воду якого вкривала ясно-зелена ряска. Одначе небагато було сеї води. Її дзеркало щезало під густим лісом очеретів, комишів, шувару та кашатника. Густо росли вогкі китиці рогозу, а маленькі віконця, не зарослі трощею, обняв у посідання болотяний гребиш.

Над мокляком стояв густий туман, але вже здалека бачили їздці два світельця, які кидали на біляві плахти мряки рожеві відблиски. Саме над болотом на високому сухому півострові лежало дворище Рогдая. Найближчі хати були віддалені на якусь чверть милі і стояли на сухому місці над потоком, який впливав з багнистого ставка. Їздці знали, що у селі осталось лише дуже небагато кметів, а ізгої, які мусили у ньому бути, не дуже журилися судьбою Рогдая. Тому, доїхавши до півострова, дружина злізла з коней, а Мстислав розтолкував усім придуманий ним дорогою план нападу.

Видавши прикази, скинув зі себе нарядну одіж і переодягнувся у звичайне бойове знадіб'я, шкіряні штани, міддю виложений кубрак, грубі чревії, тугий дерев'яний, шкірою оббитий та залізом окований щит і варязький шолом. На шолом накинув каптур, щоби відблиск місячних лучів на шоломі не зрадив його. Відтак запусти-

вся у густий очерет, бажаючи зайти у Рогдаєве дворище ззаду.

Там стояв властивий дім боярина. У ньому горів огонь, видно, ще не спав ніхто у дворищі. Також при двох великих ватрах спереду крутилося чимало людей. Були се раби та ізгої Власта, між ними кілька парубків із заходу. Вони молилися до Святовида, говорили мовою, дещо відмінною від тиверців, а одягалися у шкіри на голе тіло. Брудні вони були і вонючі, але віддані своєму господинові тілом і душею та готові на всякий вчинок. Сі парубки сиділи при осібній ватрі й пекли на огні куски м'яса, які пожирали напівсирими, запиваючи пивом. При другій ватрі вечеряли тиверці, які з відразою гляділи на «лядських» товаришів. Вони стидалися поведінки свого боярина, який не завагався підняти руки на німечного старця та малолітню дівчину. Такого у руському роді ще не бувало.

У світлиці сиділо між тим на заפורошених ослонах двоє мужів: старий Рогдай і молодець Власт. Великі круглі очі старого лихваря гляділи з переляком на молодця, який спокійно доїдав печену курку та допивав мед з кубка. Доївши, підійшов до стіни, де рядком стояли ковані скрині, і відчинив одну з них. У скрині було чимало шкіряних, гарно пов'язаних мішків.

— Власте! Що ти робиш? — крикнув Рогдай, а позеленіле його лице виявляло усю розпуку, яка проймала його серце. — Се ж моє!

— Ха, ха, ха! — зареготався Власт. — Чи ти думаєш, що твоя доня визволить тебе з моїх рук? Ти мій, і усе твоє теж мені припаде!

— Злодію! — прохрипів Рогдай і зірвався останком сил, щоби боронити своє, десятками літ надбане майно. Але сильний удар в лице кинув його в кут. Старець вдарився головою об скриню і впав без пам'яті на землю.

У кімнаті в печі горіли між тим товсті колоди, і ясне світло заливало усе її нутро. Зі свистом добувався віддих із грудей старця, але Власт не зважав на нього. Мішок за мішком висипав Власт на стіл, скриню за скринєю відчиняв, вкінці на дошках виросла чимала купа гривень, динарів, драхм і навіть золотих арабських та грецьких монет.

Лице Власта горіло рум'янцем, очі блищали гарячковим огнем, а руки тряслися, наче від пропасниці. Він не бачив, ані не чув, що діялося довкруги нього. З розкішшю заглиблялися його пальці в купу монет, а ухо любувалося металічним брязком. Розгарячена уява пересувала попри очі барвисті сцени з життя вельмож та купців над далеким Боспором. Колись був Власт у Царгороді з купцями-гречниками та приглядався до життя у сій столиці світу. З

того часу безвиводно тужило його серце за сим сонячним раєм далекого полудня. Тепер ось, маючи гріш, міг він перенестися туди-таки назавсіди і осісти там як купець. Він торгував би або й грабував би руських гречників по дорозі. Не бракувало б йому, певно, гроша у будучині.

Лакомо облизувався Власт, мріючи про царгородські гаразди, і не звертав уваги на крики своїх посіпак, які веселилися при ватрі. Не бачив він, як по добрій хвилі прийшов Рогдай до себе, підняв голову, а відтак, постогнуючи та покашлюючи, піднявся і сів у кут хати. На його витріщені очі падав блиск огню. Сими світячими очима слідив він за кожним рухом боярина, що порався у хаті. Крізь голову пробігали блискавкою думки.

«Що робити? Як утекти з сієї хати? Ба, втекти не штука, Власт навіть не замітить, що хтось рипнув дверми. Але що далі?» Власні ізгої та раби покинули старого. Вони його не любили, бо й за що? Він увесь вік давив їх щосили і видавлював з них, що лише далося: гривні на переднівку за крихітку борошна, шкіри, мед, збіжжя; робив ними, як волами, коли мусили шукати у нього заробітку, а як хто завинив йому гріш, то обдирав довжника зі шкіри. Усіх, хто не виплатився, продавав безпощадно у Царгород... Тікати самому крізь ліс... А гроші, доробок усього життя, кров крові, життя життя його має пропасти у руках опришка-злодія? А притому там, у лісі, темно, страшно. Там ніччю ходять понад багном блудні огники — се духи потоплених, що разом з чортами сидять у болоті, втягають у чорну вонючу глибину необережного самітника. Там мавки гріються до місяця на полянах та манять за собою мандрівника у воду або скобочуть¹ до смерті. Там лісові біси лякають прохожого вигуками та страшними тварюками, а Блуд водить його у безвісті. Там Див...

Старий затрясся усім тілом.

Ні! Він не піде сам-один відсіля. Він вп'ялить очі у блискуче срібло та золото, які вкрав у нього його названий зять... Ха, ха, ха! Його лютий ворог, гадина, вигріта на його грудях, якій він ввірив, віддав у його руки себе, свою долю, життя, ба й більше ще, чим життя — гроші! Нехай же ж бере одно і друге!

Ледве, одначе, майнула ся думка крізь голову Рогдая, коли нагло якийсь холод став підступати від ніг горі по хребту аж до голови. Якийсь безмежний звірячий страх обхоплював усе його єство, ляк перед смертю, перед костром, могилою, тризною, хробаками, довічною пітьмою. Десь зeszла віра у вирай, у якому батьки веселяться по вічні віки на зеленій леваді Дажбога, а остався лише ляк перед тими останніми хвилями, коли холодіє тіло, гаснуть

¹ С к о б о т а т и — лоскотати.

очі, втрачають владу руки й ноги, мовкнуть уста, а страшна Смерть-Морана давить кістлявою рукою горло... Брр! У душі старого обіз-
вався голос спротиву... Бороніть мене добрі, ясні боги, борони ме-
не, Калино! Не віддавайся сьому злодієві, що узяв мій гріш! Мсти-
славе!..

І нагло, наче привид-опир, що являється на поклик чародія, у
вікні зачорніла стать...

Яскравий блиск огню упав на її лице, і Рогдай пізнав Мстисла-
ва. Чи се він, чи не він? Рогдай питає себе, щоби переконатися, чи
він спить, чи ні, витріщає очі, вдивляється у стать за вікном і очам
не вірить. Аж ось Мстислав всуває передню частину тіла крізь вік-
но і зачіпає вершком шолома об низеньку оправу. У сій хвилі від-
вертається Власт і кам'яніє у зігненій поставі, як стояв над купою
грошей, — око в око з Мстиславом.

Голосний крик вирвався з уст Власта, крик переляку, злості,
а слідом за сим кинувся боярин до вікна, щоби напасти на ворога,
заки той протиснеться крізь вузеньке вікно хати. І хто знає, що
було б сталося, коли б нагло не отямився Рогдай і, наче той казко-
вий Кощій, з витягнутими руками кинувся на Власта. Ведений ін-
стинктом, не нападав, одначе, на нього просто, бо Власт держав
вже у руках меч і був би одним ударом позбувся напасника. Він
вхопив Власта за ногу, а коли сей кидався до вікна, потягнув за
неї з усієї сили. Боярин упав, а заки освободив ногу з рук Рогдая,
Мстислав стояв уже в кімнаті, й обидва противники зміряли себе
очима.

— Приходжу до тебе, Власте, у посольстві від Калини. Вона
каже тобі ось що: «Якщо не підеш собі сейчас з усіма посіпаками і
не віддаси її батька, то не жити тобі на білому світі!»

— Як-то, Мстиславе, сину мій! — залебедів Рогдай, який по
хвилевій напрузі усіх своїх старечих сил знову охлялий сидів на
долівці. — А моя кров, мої гроші? Невже ж ви з Калиною віддасте
мої скарби сьому злодієві?

— Твій гріш останеться при тобі! — відповів Мстислав. — А ти,
Власте, забирайся у Город!

— Га! — заверещав тоді Власт, якого опанував шал злості. —
То ти, собако, не здох на Дунаї враз зі твоїм князем? То пожди,
ось тут, на родині, постигне тебе твоя судьба!

І кинувся на Мстислава, стукнули мечі...

Але недовго боролися противники. За другим чи третім уда-
ром ліве плече Власта забагрилося кров'ю. У нього не було щита,
а Мстислав не міг свого перетягнути крізь вузеньке вікно. Боярин
уступав та вів нападаючого за собою до дверей. Він, бач, задуму-
вав знічев'я вискочити надвір та покликати своїх посіпак. І вже

двері туй-туй¹... Вже плечі Власта оперлися об одвірок, коли нагло громом залунав дружний оклик за вікном:

— Бий собачу віру!

Рев переляканих та покалічених городян відповів на сей оклик, свист мечів, брязк зброї та замітний стук щитів почувся через хвилю, потім замовкло усе.

Між тим і у хаті скінчилося все. Почувши вереск за дверми, завагався Власт на хвилю, не знаючи, що йому робити. Та в сю мить меч Мстислава впав, хоч, на щастя, лиш плазом, на його лице. Мов колода, повалився Власт на долівку, а у слідуючій хвилі відчинилися двері, і голос Люта поспитав:

— А що там? Рогдай є?

— Є! — відповів Мстислав.

— А Власт?

— Є також.

Лют увійшов у світлицю.

— А де ж вони?

— А ось!

І молодець указав на Рогдая, який з гарячковим поспіхом горнув зі столу гроші у мішки та скрині і забув навіть про подяку за спасіння життя та майна. Біля нього лежав на долівці Власт з посинілим опухлим лицем.

Лют засміявся і обтер меч об одіж лежачого боярина,

— Поспішай, старий скряго! — сказав весело. — Пора нам усім у Калинин двір!

Старий не відповів, а Мстиславове серце у грудях стрепенулося на згадку про Калину.

¹ Т у й — ось.

XVIII

ПРО КНЯЗЯ, ЩО ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ ШУКАЮЧИ, СВОЮ ВТЕРЯВ

Побіда була повна. З парубків Власта не остався у живих ні один, а городські ізгої навіть рук не звели в оборону свого господина і лише просили дозволу вернутися домів. Ранком посідали на коней і поїхали у ліси, а Рогдай, Лют і Мстислав веліли поставити перед собою Власта, якого на ніч зв'язаним кинули у хлівець. Хто ж зобразить, одначе, зачудування усіх, коли сторожа звістила, що Власта нема. Виламана стіна та сліди у болоті вказували, що боярин тікав крізь багно навперейми.

Вислані рогдаївці не знайшли слідів на берегах, видно, Власт потонув у багні.

— Пробі! — сказав Лют. — Хто у багні увесь вік скоротав, тому у багні й кінець!

Мстислав велів зарізати когута та кинути у багно, а потім відїхали усі у Залісся.

Ніхто не опише повітання та сих щасливих блаженних хвиль радості, коли Мстислав вернувся у посілля батьків своїх, до свого дворища, до своєї невісти. Кінця не було питанням, оповіданням, сльозам, дотепам. Один лише не брав участі у загальній радості — Рогдай.

Пережиття останніх днів добили його старечий дух, не стало йому уже сил обійняти умом загаль вражень та примінитися до змінених життєвих умов. Годинами сидів старий недвижно і усміхався лише приязно, якщо приходили до нього люди. А й залісецькі люди помітили вскорі перемену, яка зайшла у душу Рогдая, бо усі на-смішки, якими гостили його давніше діти, жінки та парубки, замовкли нараз. Усякий бачив у ньому лише старця, який уже на справи сього життя осліп, а глядить скляним зором на той бік — на зелену леваду Дажбога. Його вуха не чули уже й не розуміли усіх людських слів, бо вони вели гутірку з дідами у вираї. Тому кожний здіймав радо шапку й здоровив старого по закону, ввічливо та поважно.

Мстислав і Калина не кидали себе ні на хвилю. Вона розказувала йому про свої переживання, а він їй про бої на Дунаї, про варягів, греків, болгар.

І плили дні за днями, аж через дванадцять днів після приїзду Мстислава відгуляли весілля.

А між тим змаліли дністрові води і прибрали темно-зелену окраску, яка ярко відбивалась від глинистого та піщаного берега. Луки та поля посіріли, пожовк ліс... Усі краски від ясно-жовтої до темно-червоної пишалися у лучах сонця та у чистому холодному уже осінньому повітрі. Наче яркі воскові свічки, горіли берези та вільхи, темніший відтінок красив кучеряві дуби, наче кров'ю, опливали буки та граби у лісі. Тут і там, де виступала глинка, де росли ялиці або модрина, там зоставались темно-зелені плями у краєвиді. Жовкла уже ліщина, лозина й верби, жовкли в'язи, тиси, явори, відцвітали останні цвіти і лише на вищих місцях бивно розцвітали осінні пізноцвіти.

Почалися у селі свята, весілля, толоки, збиралися прядильниці на вечорниці та досвітки, не вгавали у селі співи, танці, веселість, радість з життя, здоров'я та добрих жнив.

Аж ось повернулися з-над Дунаю купці-гречники, які їхали горі рікою у Червоні городи¹ і принесли вістку, що Святослав зимує на Білому Березі з усією дружиною, але з весною застукає знову до брам Доростола і Преслави.

— Калино, — сказав тоді Мстислав до молодшої своєї жіночки, — верес цвіте, погідні дні настали, а заки почнуться осінні дощі, мушу і я сповнити княжу волю. З весною прийде пора й мені сідати на човни, а поки що треба зібрати дружину з Тиверської землі. Тому прощай і оставайся з богами у гаразді, нехай домові беруть твоєї дорогої голівки!

Калина поблідла і засумувала, але не здержувала Мстислава.

— Іди, Мстиславе, — відповіла, — куди тебе кличе князь і повни його волю. А з першим снігом вертайся, щоб корочун² знайшов нас знову укупі при народинах Сонця-Дажбога, при коляді зваримо коливо з медом та натішимося до весни.

Поїхав Мстислав по Червенських городях, по усій Тиверській землі, і навіть до бужан заглянув. І всюди вітали його радо старі й молоді. Молоді збиралися йти у Болгарію і з радістю вступали у дружину, а старі просили передати князеві жалі на князя Олега та його дорадників. У Червонограді стрітив його тисяцький Ростислав

¹ Червоні (Червенські) городи — група міст і феодальних замків на західних окраїнах Русі. У 981 р. Володимир приєднав їх до Київської Русі.

² Корочун — найкоротший день у році, від якого сонячний круг знову побільшується. Є се свято народин сонця, яке з введенням Христової віри злилося зі святом Різдва. — Авт.

і просив переказати князеві ось що:

«По усій Руській землі гуляє сваволя молодих князів та прибічних їх бояр. На них нема суду, нема правди ні божої, ні княжої. Боги високо, князь далеко, а кметі-хлібороби та земські бояри відцуралися їх. Народне віче собі править краєм, а вони собі. З усього того вийшло таке, що князь господарить лише у своїй волості, а у прочій землі він наче чужинець. Не дай боже ворога, то хто має боронити край: князь чи віче? Лишень у Новгороді мир і лад, але Олег і Ярополк вже тепер починають «крамолу». Нехай же ж вертається Святослав, бо прийдеться хіба прогнати з княжого стільця таки його синів».

Коли груддя покрило шляхи, а з дерев обсипалося листя, вернувся Мстислав з кількома молодими боярами, які ходили уже не раз човнами у Грецію. Під їх доглядом почали дроворуби рубати дерева у лісі та жолобити човни на десять тисяч чоловік, бо стільки дружинників назбирав Мстислав під час своєї поїздки.

Мстислав привіз з Подунав'я від князя срібні гривні, мідяні та спіжеві перстені, кружки та плитки, якими нашивано череси та кубраки або набивано щити. Оцими-то грішми оплачував воєвода робітників і майстрів та купував для них поживу.

На південь від Залісся над Прутом кипіла робота на всі руки у шопах, побудованих окремо для сього. При величезних ватрах варили одні робітники живицю, другі набивали ребра, на які клали ялові клепки, а споїни конопатили клоччями та заливали смолою. Отак повставав човен за човном, а мало їх бути кількасот.

Також по усіх селах та дворищах просторої Тиверської землі ладилися молодяки у похід. Зброя, харчі, одяг ставали найважливішими питаннями у житті, а дружинники найзаметнішими людьми у громаді. Всі ждали лише весни, щоб йти у Залісся, сідати на човни, їхати добувати слави та вчинити зі столиці світу, тобто Царгорода, волость руського князя.

* * *

Аж прийшла весна, і повторилася знову ся довічна переміна у житті природи. Відроджений взимку Дажбог вивів у світ завітчану, умаєну княгиню Весну та указав лісам, горам, степам, лугам, людям і богам.

Вийшли люди з задимлених хат вітати Весну-богиню співом, танком та жертвою, а і боги глянули ласкаво на гошу дівчину, що з далекого південного підсоння ішла у зморожений край — землю Дажбога — увінчати світ красою. Зірвавсь Стрибог з ложа снігових хмар та кинувся ладити весні прийом. Віддих його нісся з полудня

та заходу, стопив сніги своїм теплом, а що осталося, сполоскав теплим весняним дощиком. Поплили льоди-криги ген у Руське море, заграли води, а на чорному, сірому або бурому гіллі дерев з'явилися жовтаво-зелені пуп'янки.

Був вечір. У світлиці в Заліссі сиділи по вечері воєвода з жінкою, Лют та кілька бояр. Старий Рогдай вже спав у одрині, а Калина клала на порозі мисочки з останками поживи для домових та душ померлих, що у весняному вітрі відбувають свої мандрівки з темного заходу у золотий край сонця на сході.

Мужі радилися, коли їм виступати у похід.

— Крига сплила і перші повені минули, — говорив Мстислав. — Води ще доволі і, певно, не бракує її під човнами по мілинах. Завтра досвіту роз'їдемося по селах та городах і до восьми днів з'їдемося на перевозі. Там заждемо ще п'ять-шість днів, принесемо коня в жертву Перунові, а козла — водяним і поїдемо.

Дрогнули уста Калини. Вона відвернулася і рукавом закрила очі.

— Не плач, Калино, — сказав Мстислав, усміхаючись до своєї любої хоті¹ — Боги добрі, боги ласкаві вернуть тобі чоловіка. Не усі падуть у бою, а мене кличе туди не лише бажання невмирущої слави, але й вдяка до князя, якому всім завдячую.

Похлипала трохи Калина, аж стали сей і той посміхатися.

— Плач, Калино, плач, — сказав Лют, — як добре плакатимеш, то Мстислав не поїде, бо Дністер знову прибуде.

Бояри засміялися, але Калина обтерла очі і поважно глянула по присутніх.

— Не смійтеся, мужі, з безсильної жінки. Плачу я з безсилля, але плачу і з жалю над вами. Пощо Святославові Болгарія? Чи у нього своїх волостей нема? А якщо їх треба, то чому не найме собі варягів, печенігів чи яку іншу дрян'я і не йде з ними розбивати головою стіни? Коли б ви боролися за Руську землю, обороняли жінок, дітей, земляків, богів чи хати, я перша благословила б Мстислава на рать. Але боротися й гинути для волі одного, се недобре діло, і богам воно не може бути по нутру. Побачите, що сі війни скінчатся колись нещастям усієї землі, а тоді згадаєте моє слово.

Очі Калини горіли, лице паленіло, від неї йшов якийсь блиск, коли говорила сі слова. І слова сі не минули без враження на присутніх.

Всі замовкли, ніхто не сміявся, аж Лют відповів молодій жінці:

— Усе, що кажеш, се правда, але правда і се, що боги не на те дали людині силу, щоб гнила за піччю. Нема ворога в краю, треба його на чужині пошукати. Крім сього, Святослав не силує ні-

¹ Х о т ь — жінка-дружина у староукраїнській мові. — Авт.

кого йти у похід, а як хто щось береться зробити в житті, то повинен се довершити або згинутися, бо самі боги проклянуть того, хто обіцяє, а не додержить. Ми добровільно пустилися йти за князем, тому мусимо стояти при ньому до нашої або до його смерті.

— Так, — сказала на се Калина, — тому-то й я не здержую Мстислава, але ще й помагаю йому, де можу. Все-таки вільно мені жаліти його, вільно і серцю віщувати лихо...

Голосний лай собак перервав розмову у хаті. Крук, який звичайно лежав під столом у ногах господаря, кинувся й собі до дверей. Вони відчинилися, а знадвору ввірвався у світлицю сильний подув весняного вітру. Запалахкотів огонь на комині, сипнув іскрами, у хаті потемніло, а коли знову розгорілися ялові колоди ярким полум'ям, у дверях з'явилася неначе якась мара. На порозі стояв худий, обдертий чоловік, покритий грязюкою від стіп до голови. Очі його горіли гарячкою, уста зчорніли, а на висохлому жовтому лиці виднілись темно-червоні плями.

Нагло, заки ще ся мара проказала слово, зірвався Мстислав з лави, кинувся до прихожого і обняв його, як брата, як друга.

— Рославе, брате, що з тобою? — крикнув. — Відки тебе судьба несе у мою волость? Гей, рятунку! — закликав, коли бідолашний мандрівник повис у нього на руках, мов неживий.

Метнулася Калина за грітим пивом та сорочкою у пекарню, а мужі роздягли між тим зомлілого сміхуна. О, як мало нагадував він колишнього рибалку з забутого острова! Шкіра й кості, зле погоєні рани та синці на усьому тілі, два відморожені пальці на нозі, а у грудях аж клетотів важкий віддих.

Миттю уложили друзі Рослава на вовняних покривалах на запічку, вкрили кожухами, напоїли гарячим пивом. За якийсь час прийшов до себе і, важко переводячи дух, спитав:

— Мстиславе, се Залісся?

— Так! Ти у мене, брате, між своїми. Не бракуватиме тобі тут нічого, тут подужаєш, наберешся сили та поїдеш за нами, бо ми завтра їдемо на Дунай.

Лице сміхуна поблідло.

— Не маєте вже чого туди їхати! — прошепотів. — Ми вже своє відколядували, дарунок дістали, тепер впилися й будемо дуріти! Господаря нема — мишам свобода!

Коли б грім ударив на майдані залісецького дворища, не вчинив би більшого враження, чим сі слова Рослава.

— Як-то? Нема господаря? Що з князем? — посипалися питання.

Але не під силу було сміхунові розказувати. Він знову ослаб і замовк. Та Калина догадалася, чого треба бідоласі.

Вона принесла йому у горшку м'ясної юшки, а відтак свіжих яєць. Не хотів зразу їсти Рослав, але відтак розсмакувався і треба було відібрати у нього миску, щоб не охватився. Все-таки їда, тепле і кріпке вино піддали йому сили. Не будь у нього гарячки, він, певно, був би сейчас заснув, а при тому й жолудок, який від довшого часу не мав поживи, не дозволяв йому спати. Він вигідно розсівся і став розказувати, попиваючи вино, яке приніс Мстислав у чималому глиняному дзбанку для гостя.

— Не маєте чого їхати, воєводи та гридні. Ідьте хіба на жальник тризну правити по тому князеві, що чужої землі шукаючи, та свою втерав. Ти знаєш, Мстиславе, наміри князя після договору з греками. Правда?

— Так!

— Він сам згадував тебе і твої ради не раз на Білобережжі, де довелося нам зимувати.

— Я остерігав тоді Святослава перед підступом Цимісхія і перед голодом, — додав для пояснення Мстислав.

— Еге ж! Мудрий ти був, Мстиславе. Ти один знав, що ми будемо голодувати й тому утік сам, оженився, розбагатів, розжився на славу, на щастя; богам і родині на потіху, а ми... облизувалися.

— Не кинув би я був князя, ні вас без приказу, — відповів Мстислав.

— Я ж не питаю про приказ, але саме про те, чому тоді, коли ти женився, платили ми кочівникам по гривні за кінську голову? Отаке-то було гараздя. Припаси ромеїв з'їли ми щось за сорок днів, з Корсуня вивезли ще заздалегідь греки кораблями усю поживу; печеніги нападали на нас мало не що другий день... одним словом, ми всі були б дуже радо помінялися на долю з болгарськими рабами, а навіть з тими, що погинули...

Голод, холод, недуги мучили нас, видко, боги стали проти нас, навіть найвеселіші утратили дотепи і сиділи у снігу, мов чорти в болоті. Дехто ранком і вставати не хотів. Бувало, збудишся ранком, заговориш до товариша, а він лежить, мов довбня. Замерз на кість, усе тіло аж гуде під ударом, як смерековий трам.

Тоді князь зібрався вертатися на Русь. Але ба! Ми вертались з Болгарії, мов гречники або як небіжчик Ігор з полюддя. Усякого добра було у нас тільки, хоч паволоками гать гати! Лише поживи не було, а саме сього найбільш було потреба. Дійшли ми до порогів, а тут проти нас вилягли усі печеніги, скільки їх лише вивелося у степах. Ані думати було про перехід. Радив Свинельд князеві покинути добичу, а самим іти пробоем. Не послухав князь. Вертатися без добичі, мовляв, значить признатися переможеним. З чого покладемо жертву Перунові, з чого заплатимо дружині, як не буде

добичі?

Побили ми кілька печенізьких орд, пограбували їх оселі і знову вернулися на Білий Берег. З десять днів годувалися ми чередями печенігів, вкінці і сього не стало. І знову телячий хвіст став більшим паном від воєводи. Простяг ноги воєвода, то й пес не брехнув за ним, а за хвостом бігали усі, мов посолені. Гай! Гай! До того морози общипували у кого ногу, у кого руку, у кого вуха або й ніс — усієї краси позбавляли. Ніяка печенізька дівка і не глянула б на такого безносого побідника-гридня... Дуже невеселий був час...

Всі слухали зі здержуваним віддихом оповідання Рослава. Лют і гридні гляділи понуро на огонь в печі, Мстислав тер чоло рукою та торгав чуприну у безсильній злості. Лише Калина була спокійна. Вона гладила рукою голову чоловіка та раз у раз підливала вина Рославові. Сей попив знову з кубка і закінчив оповідання тихим змученим голосом:

— Аж ось зварили ми уже всю м'яку шкіру, усі відпадки та жили лишень рибою з ополонок на Дніпрі. Коли звільжив мороз, князь зібрав усіх, хто остався, — може, четвертина, — звелів закопати ціннішу добичу по могилах, решту полишив і пішов на пороги. Страшна се була дорога. У глибоченному снігу брели ми день і ніч, а наш шлях значили трупи людей. На кожному нічлігу оставався залога з трупів та умираючих. Святослав не їв нічого по два-три дні, з очей гляділа гарячка. Він терпів стільки, що й другі, і ніхто не міг йому робити закидів, бо він найбільше картав себе сам. Раз остався я позаду, бо відморозив ногу. Я тер її снігом, обгортав шматтями, аж втім побачив Святослава. Він стояв сам-один посеред пустого табору. Довкола лежало чимало небіжчиків, мов після битви. Князь розглядався довкола, а нагло вхопив себе обома руками за голову та придавленим голосом, мов крізь сльози, сказав: «Сі трупи, ся смерть — се тіль, яку кидає твоя слава! Горе тобі!»

І раз у раз повторяв ці слова, аж доки я не встав та не поволікся за походом, що щезав у снігах, у віддалі. Тоді підійшов до мене Святослав і каже: «Погоди, товаришу, я підведу тебе!» І нехай боги подадуть йому найкраще місце на зеленій леваді своїй, він довів мене аж до гурту. Тої самої днини наскочили ми на печенізький табір. Сейчас сів князь на коня і велів усім, хто дужчий, їхати разом з ним. Поїхало їх зі сорок мужів. Поїхали ранком, щоб добитися до Канева.

Ми порізали і поварили прочі коні та насилу поживилися. Відтак пішли поволі протореним слідом Святослава. Аж ось зачорніло щось перед нами, наче свіжа чорна могила. Приходимо ближче... і нагло душа уся затряслася з переляку. Се було побойовище. І що за побойовище? Доростольські бої були іграшкою в порівнянні до

того, що тут побачили наші очі. Здавалося, що тут змагалися з князем усі сили п'їтьми.

Кров, кров і кров — всюди, всюди. Посередині купка трупів, пошматованих, покалічених, наче у різниці. Коли осінню стануть парубки у бочці сікти капусту, а на посіченій верстві ярини слідно ще усі послідні удари, отак виглядали тіла княжих прибічників. Вони валялися у грязюці, яка замерзла у тверді, мов камінь, грудки. Посередині валявся і труп Святослава з порубаними до останку відламками щита на зламаному лівому рамені і відламком меча у правій руці. Від кривавої поволоки не видно було безлічі ран, з яких вона випливала, а голови не було зовсім. Її відрізано ножом, мабуть, на те, щоб зробити з черепа чарку для хана, як се звикли робити печеніги з черепами побитих ворогів. Довкола лежало потоком кілька сотень коней, повідрубані пальці, руки, ноги... удвоє стільки мусило згинутися поганих, скільки валялося коней, та побідники забрали тіла упавших братів зі собою. Довкола на чверть милі витоптано сніг раз у раз. Видко, тисячі накинулися на тих кілька десятків, але сотні положили голови, заки послідній гридень з розчерепленою головою поліг на трупі Святослава. Страшна се мусила бути січа — бій розпуки одного проти двадцятьох, бій до посліднього руху, до останнього віддиху змучених грудей. Страшні були й лиця упавших героїв. Усі у зморшках, у які строїться лице борця у хвилі скаженості, усі зі зціпленими вишкіреними зубами барса. Нічого людського не було у них.

Здавалося нам тоді, що князь та його дружина нарочно гляділи смерті і свідомо кинулися у нерівний бій, щоби завдати ворогові втрати, скоротити собі довгі муки конання з голоду, а нам проторити дорогу... І справді! Коли б печеніги були напали на нас тоді, то й нога не вийшла була з побойовища.

Як стріла Перуна, що розтратить дуб, оглушує зовсім мандрівника, який під дубом заховався від вітру, так одуріли ми усі. Один кликав богів, другий проклинав, третій плакав, мов дитина, кілька навіть пробило себе мечами, інших насильно здержали ми від самогубства.

Аж старий Свинельд вийшов з гурту, став біля тіла Святослава і сказав:

— Говорять до вас уста, які уже не відчиняться ніколи ні до слова, ні до усміху, вождя дружини усієї Руської землі. Відходячи ранком, переказав мною до вас ось що. Слухайте!

Ми усім духом ловила слова воєводи, а він передав нам заповіт князя.

— Ви всі, що остаєтесь, — говорив, — ідіть моїми слідами. Якщо я згину, то не буде вже у ворога сили заступити вам дорогу. А

якщо уб'ють мене зрадою, помститься за мене або погиніть за славу Руської землі. Хто переживе сю хвилину, той нехай жде нового сонця нашої вітчизни, а ймення йому — Володимир, князь Новгороду! Він один піднесе мої знамена, знамена слави і величі, йому повинуйтеся, бо лише він позбирає до купи усе те, що по моїй смерті порозтягають недруги. Але пам'ятайте одно: добре і похвально є гинути для слави з іменем Перуна на устах, але краще є жити для рідної землі, жити з народом, трудитися і працювати. Я, що згинув для самої воєнної слави, не знав сього і дізнався про се аж тепер у люте врем'я голоду і нестатку. Шукаючи чужої землі, я свою утратив, горе мені, горе й вам, які слідували за моєю звіздою, бо боги світлі, боги добрі спитають мене й вас на зеленій леваді Дажбога: «Що вчинив ти для своїх дітей, бояр, кметів, ізгоїв, рабів, огнищан, купців?» Тому, вернувшись, просить у богів прощення для себе й для мене, а вони добрі, ласкаві, не відмовлять нам сього. Слава руського князя, а добро Руської землі — се не одно.

Тоді отямилися всі у нашому жалі, взяли тіло князя, позабирали побиті коні й пішли у Канів. Ніхто не здержував нас, бо печеніги витратили в послідньому бою мало не половину своїх найкращих комонників. З Канева поїхав і я сюди, не вступаючи до Києва.

По дорозі чув я уже, що Олег і Ярополк почали міжусобиці та що дружини їх уже б'ються на деревлянському пограниччі...

Рослав замовк, голова його опала на вовняні ліжники. Останню частину свого оповідання кінчив уже без дотепів та порівнянь, тихим зламаним голосом. Звільна приблизно лице бідного сміхуна, гарячка, видко, покидала його, а з гарячкою і сила, його члени простягнулися і, заки ще хтось з присутніх міг позбирати гадки та відповісти, впав Рослав у тяжкий подібний до омління сон.

— Горе! — озвався перший Лют. — Страшну спадщину оставив нам Святослав. Безурядиця дома, два молоді князі з лихими дорадниками виссуть усю силу землі та народу, на глум поганим, болгарам, в'ятичам, ляхам...

Понуро гляділи у огонь гридні Святослава. Для них, певно, не було місця у дружинах молодих князів. Хто знає, чи не пропаде й їх доробок у Києві, де князь переховував паї добичі своїх дружинників, добуті у війнах. Валився світ, збудований мечем, а з ним падали й усі його будівничі...

Мстислав сидів довго без руху, закривши лице руками. Нагло встав.

— Браття! — сказав. — Не падайте у зневіру! Вона ворогам добра — се сестра Морока, Чорнобога, Дива. Правда, лишив князь нам безурядицю у краю, але оставив і заповіт. Киньмо кривавий

меч, добудьмо плуг і живімо для нашої землі, як жили для князя. Він сам пізнав, що не добро творили його походи, що воєнна слава кидає тінь... Живім життям народу, працею, доробком, а зброєю відражуймо лише ворогів, Бо якщо понесемо у чужу землю огонь і меч, втратимо свою землю, шукаючи чужої...

* * *

Роз'їхалися бояри по своїх селищах, по городах та хуторах, дружинники Святослава, які були у Заліссі, поїхали у Київ допомогтися про свої паї. На дивне диво віддали їм їх, але ніхто не здержував їх при князеві. Свинельд і Малуша поїхали були у Новгород, тому й гридні, порадившись з собою, на літо вернулися у Залісся. Тут молодий господар Мстислав переводив нові корчунки¹, а на новинах осаджував утікачів зі сходу, які спасалися утечею від печенігів та від княжих дружин, що грабували села противників. У праці помагала йому Калина по смерті Рогдая, який помер у червні, саме якомсь в рік після похорону Воєслава. Небагато жалю лишив по собі старий скупиндя.

Все-таки похорон відбувся по закону. Залісецькі люди і рогдаївці прийшли усі на тризну не задля померлого, але задля любові до його наслідників Мстислава і Калини. При них осів і Лют зі своїми товаришами, і Рослав, який своїми дотепами усіх веселив, і стали усі займатися працею, хто торгівлею, хто хліборобством, інші ловами тощо. Розцвітало життя довкола, у громадах.

Вони розживалися, багатіли, множилися, росли, хоча на пограниччі в Овруцькому окрузі велася боротьба між князями. Народ звик не оглядатися на них і жив своїм життям, ждучи на нове, заповідане Святославом сонце Руської землі — Володимира.

¹ Переводив нові корчунки — освоював нові землі.

ЗМІСТ

I.	Закуп	3
II.	Сусіди	10
III.	Похорон.....	17
IV.	У світ за очі.....	23
V.	У Києві	29
VI.	Не гляди, княже, чужої землі!	36
VII.	Перші кроки.....	42
VIII.	На порогах.....	49
IX.	У термах	59
X.	У Доростолі	68
XI.	Битва на Дунаї	75
XII.	На забутому острові	82
XIII.	Втеча	89
XIV.	Останні дні Доростола	95
XV.	Лют і Рогдай.....	106
XVI.	Власт.....	116
XVII.	У гнізді опришків	122
XVIII.	Про князя, що чужої землі шука- ючи, свою втеряв	131